

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИКО-ФАРМАЦЕВТИЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра суспільних дисциплін

І. Г. Утюж, В. В. Денисенко

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*для семінарських занять та самостійної роботи студентів
спеціальності 226 «Фармація, промислова фармація»*

Запоріжжя
2025

УДК 17+111.852](075.8)
У87

*Затверджено на засіданні Центральної методичної Ради ЗДМФУ
та рекомендовано для використання в освітньому процесі
(протокол № 3 від 28.02.2025 р.)*

Автори:

І. Г. Утюж – д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри суспільних дисциплін ЗДМФУ;

В. В. Денисенко – канд. історичних наук, доцент, ст. викладач кафедри суспільних дисциплін ЗДМФУ.

Рецензенти:

О. Д. Турган – д-р філологічних наук, професор, завідувач кафедри культурології та українознавства Запорізького державного медико-фармацевтичного університету.

Д. П. Сепетий – д-р філософських наук, професор кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медико-фармацевтичного університету.

У 87 **Утюж І. Г.** Етика та естетика : навчальний посібник для семінарських занять та самостійної роботи студентів спеціальності 226 «Фармація, промислова фармація» / І. Г. Утюж, В. В. Денисенко. – Запоріжжя : ЗДМФУ, 2025. – 122 с.

Навчальний посібник містить тематичний план курсу, плани семінарських занять, список літератури і першоджерел, глосарій, список тем для підготовки контрольної роботи, перелік питань для підготовки до заліку з курсу «Етика та естетика».

УДК 17+111.852](075.8)

©Утюж І. Г., Денисенко В.В. 2025.

©Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, 2025.

ЗМІСТ

Вступ	4
Тема 1. Предмет і завдання етики	6
Тема 2. Найвищі моральні цінності людини	13
Тема 3. Моральні пошуки і самовизначення людини	25
Тема 4. Моральний досвід і практика	36
Тема 5. Прикладні етичні поняття (медична етика, деонтологія)	46
Тема 6. Естетика як філософська наука	57
Тема 7. Соціальна природа та функції мистецтва	70
Тема 8. Еволюція художніх стилів і напрямів у період нового та новітнього часів	80
Тема 9. Еволюція художніх стилів і напрямів у XX – на початку XXI століть	89
Тема 10. Історія розвитку української естетичної думки	101
Тематика контрольних робіт	113
Зразок оформлення титульної сторінки та змісту контрольної роботи	115
Перелік питань до заліку	117
Першоджерела	120

ВСТУП

Курс за вибором «Етика та естетика» покликаний відкрити шлях людині до самої себе, це стосується і майбутніх фахівців спеціальності 226 «Фармація, промислова фармація». У сучасному світі, зорієнтованому на споживацтво, змінюється розуміння цінностей: не мораль, не краса, а ринкова цінність речей стає ідеалом сучасної людини, спричиняючи збідніння людських почуттів та інтелекту. Мораль та естетична теорія відкривають світ у його справжній цінності: підносять над буденністю існування у напрямку до якісної зміни життя.

Етика та естетика як філософські науки відкривають можливості морально-чуттєвого пізнання реального світу шляхом удосконалення духовного світу особистості, що, як така, здатна формувати життя за законами краси та моралі й долати його потворність та обмеженість. Духовні та соціально-економічні перетворення, що відбуваються в Україні, поставили перед вищою школою завдання підготувати високопрофесійних фахівців, які могли б реалізувати свій творчий потенціал відповідно до найвищих етичних і естетичних вимірів сучасного життя.

Предметом курсу за вибором є вивчення закономірностей морально-етичного і естетично-художнього сприйняття дійсності та свідомої самоорганізації духовних структур особистості з метою творчої взаємодії зі світом у формах творення моралі та краси.

У процесі викладання цього курсу розкриваються проблеми етики та естетики з позицій історичного та теоретичного аналізу їх основних категорій та принципів, відкриваються естетичні і моральні засади формування духовного світу особистості, загальнолюдські духовні та естетичні цінності.

Метою курсу за вибором «Етика та естетика» є формування концептуальних основ етико-моральної свідомості студентів та актуалізація естетичної культури спеціалістів щодо пошуку природи та критеріїв ціннісного й творчого самовизначення людини у світі. Акцент зроблений на тому, щоб навчити студентів бути не просто споживачами готового знання, а діяльними співучасниками пізнавально-виховного процесу; розвивати гуманітарний і гуманістичний спосіб мислення й спонукати до духовно-моральних пошуків, моральної та естетичної творчості; формувати моральну та естетичну культуру міжособових взаємин.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Етика та естетика» є:

- розкриття та обґрунтування людиновимірного та людинотворчого характеру етики та естетики як філософських дисциплін;
- допомога студентам в ознайомленні з сучасним рівнем розвитку етичних та естетичних знань;
- розкриття змісту і специфіки предметів етики та естетики, їх мети і завдань на сучасному етапі;
- виявлення ролі основних категорій етики і естетики в організації художньо-творчого процесу та формуванні моральної культури особистості

та суспільства;

- розкриття сутності мистецтва як творчості за законами краси, виявлення його специфіки як мислення в образах;

- виявлення основних аспектів і форм гармонійного особистісного і суспільного розвитку людини;

- формування моральних засад спілкування в єдності етичних та естетичних настанов;

- сприяння моральному самовихованню та естетично-творчому розвитку майбутніх спеціалістів.

Тема 1

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ ЕТИКИ

План

1. Етика – моральна філософія.
2. Терміни «етика» і «мораль».
3. Предмет, мета, структура і функції етики.

Методичні вказівки до теми

1. Етика – моральна філософія

Етика – філософська наука про мораль, яка осмислює, узагальнює, систематизує історичний розвиток моралі, а також історію становлення й розвиток етичних теорій і концепцій. Термін було введено Аристотелем як розділ практичної філософії, яка має відповісти на питання: “Що ми повинні робити?”

Мораль – це одна з форм духовного життя, один із найдавніших способів соціальної регуляції. Рівень моральності свідчить про міру людяності суспільства та особистості.

Мораль виникає й розвивається як спосіб відносин між людьми. Особливість моральних відносин полягає в тому, що в них суспільна сутність людини виражена в потребі співпричетності з іншим, суспільством, реалізується безпосередньо у ставленні до іншого як до людини, визначає мету моральних відносин і відповідні їй засоби досягнення.

Моральні якості характеризують особистість з точки зору її здатності до спілкування із собі подібними і співіснування з ними. Вони виступають як риси характеру і виявляються у взаємовідносинах з іншими людьми.

Моральна поведінка – здатність особи жити в суспільстві, серед людей, встановлювати з ними взаємини в рамках соціальних норм, прийнятих в даному суспільстві.

Одвічні проблеми добра і зла, справедливості й гуманності, сенсу життя та щастя людей завжди узагальнювали досвід духовних пошуків людства і тому поставали як філософські, а не лише як конкретно-моральні проблеми. Релігія, мистецтво, право також віддзеркалюють моральні ідеали, норми та уявлення, але саме філософія надає їм найглибшого тлумачення та обґрунтування. Тому етику й називають моральною філософією.

Уперше етику як моральну філософію визначив видатний німецький філософ *Іммануїл Кант*. Він зазначив, що закони і принципи моралі суттєво відрізняються від емпіричного знання, що вони закладені в людському розумі до будь-якого досвіду (тобто а priori). На думку Канта, моральна поведінка здійснюється не з прихильності чи з користі, а лише з поваги до морального закону. Етика, за Кантом, є вчення не про суще, а про належне. Етика нічого не запозичує з інших наук про людину і про природу, вона досліджує цілком особливий світ – світ свободи, а не світ закономірностей.

Кант намагався розробити «чисту моральну філософію» як самостійну науку, надаючи їй особливо глибокого змісту. Він визначив «категоричний

імператив» – фундаментальний концепт, моральний принцип, який має силу безумовного закону морального буття людини: «Дійте лише згідно з тією максимою, яку ви можете водночас бажати, щоб вона стала універсальним законом. Чини так, що ти сприймаєш людство в особі будь-кого завжди як мету і ніколи лише як засіб».

Але проблеми моралі жваво обговорювалися й аналізувалися ще задовго до Канта у творах багатьох філософів, богословів, педагогів.

2. Терміни «етика» і «мораль»

Етика як учення про мораль пройшла тривалий шлях. *«Етика»* походить від давньогрецького «ethos». Це слово спочатку означало місцезнаходження, спільне проживання, згодом – звичай, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Видатний мислитель античності *Аристотель* (384–322 рр. до н.е.) утворив від слова «ethos» прикметник «ethicos» – «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот: мудрості, справедливості, мужності, помірності тощо. Науку про етичні чесноти (які відрізняються від добродійностей чистого розуму) Аристотель назвав «ethos» – етика. Тобто як учення етика відома з IV ст. до н.е.

Етос – це стиль життя якоїсь суспільної групи, спільна орієнтація якоїсь культури, прийнята в ній ієрархія цінностей, яка або виражена зовні, або може бути виведена з поведінки людей. Розглядаючи моральні норми, які забезпечують стабільність спільноти, треба враховувати її соціокультурні умови, стиль життя її членів, спрямованість прагнень і домагань соціальної групи. Тобто обсяг сенсів, які охоплюються етосом, виходить за рамки шкали моральних цінностей і включає в себе не лише якості, що підлягають етичному оцінюванню, але й якості, що визнаються звичайно етично нейтральними, якщо вони міцно пов'язані з першими й впливають на характер цілого (наприклад, фізичне середовище визначає загальний умонастрій і відповідну поведінку).

Термін *«мораль»* сформувався в латинській мові від слова «mos» («moris») – крій одягу, звичай, порядок, вдача, характер. Давньоримський філософ *Цицерон* (106–43 рр. до н.е.) утворив від цього слова прикметник «moralis» – «моральний», тобто такий, що стосується характеру, норову, звичаю. Пізніше сформувався термін «moralitas» – «мораль» як учення про людські характери.

Поняття «етика» і «мораль», таким чином, виникли не в стихії народної свідомості, а були створені філософами для позначення певної сфери дослідження.

Значення понять «етика» і «мораль» у своїй основі збігаються. Але в процесі історико-культурного розвитку під мораллю стали розуміти реальні явища (звичаї суспільства, усталені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість, щастя тощо), а етику почали розглядати як науку, що вивчає мораль.

Існує також поняття *«моральність»*. Якщо мораль як форму суспільної

свідомості, сукупність усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, то моральність – як втілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини й стосунках між нею та іншими людьми. Моральність – це визнання необхідності норм моралі та їх дотримання; це термін, що позначає і стан думок в сфері моралі, і поведінку, що орієнтована на виконання норм моралі. Ту людину, яка відкидає або заперечує доречність, виправданість існування моральних норм, називають «аморальною».

Мораль – система норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла і підтримуються особистими переконаннями, традиціями, вихованням, силою громадської думки.

Мораль – це явище, якому притаманні такі **ознаки**:

- релятивізм (відносність) моралі на різних історичних етапах і в соціальних середовищах;

- мораль має історичний характер, притаманна людині на всіх стадіях розвитку, але за всіх часів критерієм моральних норм виступають категорії добра, зла, чесності, порядності, совісті;

- мораль має суспільний характер (виникає тільки в суспільстві), є одним із способів погодження (гармонізації) індивідуальних і суспільних інтересів, джерелом моралі є потреба людини жити в суспільстві; призначення моралі полягає у підтриманні та захисті єдності й цілісності спільноти; моральні норми та оцінки уявлення виражають інтереси тих чи інших соціальних груп;

- функціональне призначення моралі – впливати на поведінку людей, регулювати їх відносини, формувати фрейми (еталони, стандарти) поведінки; за допомогою моралі узгоджується поведінка індивіда з інтересами суспільства, долаються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування;

- мораль регулює внутрішнє усвідомлення людиною своєї поведінки, міститься у свідомості людей; не є інституціональною – не пов'язана з інститутами суспільства; мораль виступає як узагальнене безособове правило поведінки у вигляді ідей і принципів (дотримуватися слова, бути чесним, справедливим тощо);

- мораль охоплює майже всі сфери життя – економіку, політику, право тощо; мораль визначає всі інші соціальні норми;

- мораль має єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість; набавить норми права є вираженням справедливості, на якій ґрунтуються норми моралі.

- мораль набуває обов'язкового значення в міру визнання більшістю членів суспільства; дотримується добровільно, але має певні забезпечувальні санкції: внутрішнє переконання та громадська думка (результат — почуття сорому, каяття).

3. Предмет, мета, структура і функції етики

Предметом етики є мораль як особлива форма ставлення індивіда до дійсності, до конкретних людей, соціальних груп, до живих природних істот і до цінностей культури.

Мета етики – дослідження та пояснення моралі, її природи й сутності, місця та значення в розвитку особи і суспільства.

Структура етичного знання включає декілька змістовних блоків:

1. Емпірична, або описова, етика, що описує, констатує та аналізує звичаї, моральні чесноти, духовні цінності різних народів, соціальних груп чи спільнот. Етика і культурна антропологія.

2. Загальна теорія моралі, або філософські проблеми етики (з'ясування походження моралі, її сутності, специфіки, співвідношення моральної необхідності і свободи, аспектів сенсу життя тощо). Етична аксіологія.

3. Нормативна етика, зведення вимог суспільства, стереотипів поведінки людей, моральних якостей особи, які відповідають суспільним моральним нормам. Соціологія моралі.

4. Теорія морального виховання, або педагогічна етика, що забезпечує засвоєння індивідами встановлених моральних норм і зразків поведінки.

5. Професійна етика, яка описує й обґрунтовує особливості прояву моралі в різних професійних групах. Деонтологія (проблеми обов'язку і належного).

6. Історія етичної думки, котра простежує утворення кола етичних проблем, способи їх розв'язання, а також поглиблення розуміння сутності та значення моралі в історії людства.

7. Екологічна етика, етика «біоцентризму».

8. Біоетика, моральна проблематика, пов'язана з розвитком біомедичних наук.

9. Релігійна етика, моральна проблематика в сучасних релігійних доктринах.

10. Інформаційна етика, формування етичних стандартів при створенні, поширенні та використанні інформації.

11. Юридична етика, співвідношення моральних і правових норм.

Мораль існує у двох **формах**:

– особистісні моральні якості (милосердя, відповідальність, скромність, чесність тощо):

– сукупність норм суспільної поведінки й оцінних уявлень (наприклад, «не вкради», «не вбий» тощо і «справедливо», «порядно», «доброзичливо» тощо).

Функції етики (напрямки діяльності, ролі, які етика відіграє в суспільстві, забезпечуючи його цілісність, виживання й розвиток):

1) гуманістична функція (етика створює орієнтир людяності, повертає людині цілісність);

2) регулятивна функція (виділення головних моральних цінностей, тобто смислових комплексів, що визначають орієнтацію в житті й поведінку людей; регулює поведінку як окремої людини у всіх сферах її

життєдіяльності, так і діяльність інших соціальних інститутів, суспільства загалом);

3) виховна функція (формування особистості, розвиток її самосвідомості, морального самовдосконалення; виховання – формування мотивів певної поведінки; етика привчає людину поводитися гідно, виховує здатність керуватися ідеалами добра, істини, прекрасного);

4) комунікативна функція (мораль є засобом комунікації, ритуалізована мораль (етикет) вчить, як зустрічати людей і як проводити, як їх вітати тощо);

5) пізнавальна функція (пізнання життя, вибір власного шляху здійснюються з позицій етичних критеріїв зусиллями особистості);

6) світоглядна (ціннісно-орієнтаційна) функція (етика виводить людину на вищі цінності, на поняття сенсу життя; уявлення про призначення людини, мету життя, щастя, гідність, що орієнтують її на втілення цих цінностей у житті). Прагнення і здатність моралі оцінювати вчинки людини, дії соціальних суб'єктів з позицій добра і зла, справедливості підкреслюють її оцінювальний характер.

Отже, суспільство у процесі історичного розвитку виробило особливий соціальний інструмент для регулювання і спрямування поведінки кожної людини, щоб вона не тільки не руйнувала, але зміцнювала суспільний організм. Цим інструментом (соціальним інститутом) суспільної самоорганізації і є мораль.

Етика як наука має свій понятійний апарат. Такі поняття як «вдача», «вчинок», «моральна норма», «моральний принцип», «моральний ідеал», «оцінка» тощо вживаються і змістовно розкриваються переважно в етиці. До етичних категорій належать «добро» і «зло», «обов'язок» і «совість», «честь» і «гідність», «справедливість» і «відповідальність», «моральний вибір» і «моральний конфлікт», «сене життя» і «щастя», «товариськість», «дружба», «любов» тощо.

Етика взаємопов'язана з іншими науками, які також виходять на проблеми моралі. Це філософія, соціологія, психологія, педагогіка, право, літературознавство, культурологія. Моральні проблеми розв'язуються релігією, мистецтвом, економікою, політикою. Усі ці зв'язки зумовлені як різноманітністю суспільного життя, так і складністю самої моралі як соціального явища. Як наука етика виникла і розвивалася у межах філософії та розглядалася як практична філософія, або моральна філософія. Вона базується на двох засадах: фактах реального морального життя (вчинках індивідів і діяльності соціальних груп) та філософському світогляді. Світогляд не може бути нейтральним, він завжди ціннісно-орієнтований. Тому можна говорити про те, що скільки існує історичних типів світогляду, філософських напрямів, стільки існує й етичних шкіл та систем.

❧ Питання для самоконтролю

1. Назвіть головні підходи у вивченні предмета етики.
2. Що таке етос? Про що ми можемо довідатися з назви науки етики?

3. Що є предметом етики?
4. Чим викликана потреба в розрізненні моралі і моральності?
5. Простежте етимологію термінів «етика» і «мораль». Що означають поняття «етичний», «моральний». Чи є змістовна відмінність між поняттями «моральний» та «етичний»?
6. Проаналізуйте еволюцію поглядів на предмет етики та шляхи її впливу на моральну свідомість людей.
7. Які сфери людського життя становлять особливий інтерес з погляду моралі? Обґрунтуйте вашу точку зору.
8. Розкрийте поняття моралі з точки зору інструменту соціального регулювання. Які ще способи соціальної регуляції, крім моралі, вам відомі?
8. Які наукові методи можна використувати в дослідженні моралі? Чи можливе методологічно коректне, об'єктивне дослідження етичного світогляду?
9. Як ви розумієте сутність категоричного імператива І.Канта? Поясніть на прикладах.
10. Охарактеризуйте функції етичного знання. Які функції виконує мораль у соціальному та індивідуальному бутті?
11. Яке місце займає етика в системі філософських наук?
12. Охарактеризуйте погляди Аристотеля на етику як науку.

Література

1. Аристотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр., коментарі В. Ставнюк. К.: Аквілон - Плюс, 2002. 480 с.
2. Бауман З. Етика постмодерну / пер. з англ. Р. Зимовець, О. Юдін, Д. Король. К.: Port - Royal, 2006. 329 с.
3. Валюк О. Наукові концепції моралі й моральності. Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології". 2019. №7. С. 75-86. URL: <https://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/162206/161169>
4. Вознюк Н. Е. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 300 с.
5. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
6. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: "Новий світ – 2000", 2023. 304 с.
7. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2020. 222 с.
8. Мовчан В.С. Етика. Навч. Посібник. К.: Знання, 2007. 307 с.
9. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
10. Спіноза Б. Етика. К.: Мультимедійне вид-во Стрельбицького. 2015. 300 с.
11. Тофтул М. Г. Етика. Підручник. К.: Академія, 2011. 437 с.
12. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

13. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. І. Кучменко. Харків: «КСД», 2017. 192 с.

14. Cahn S. M., Markie P. Ethics: History, Theory, and Contemporary Issues. Oxford: Oxford University Press, 2019. 976 p.

15. Driver J. Ethics: The Fundamentals. Malden, MA: Blackwell, 2007. 186 p.

Словник-мінімум

«Золоте» правило моралі – не роби відносно інших того, чого ти не бажав, щоб робили відносно тебе.

Етика – наука про мораль, яка досліджує систему моральних цінностей, вивчає фундаментальні засади справедливих, розумних та осмислених дій в сумісному житті людей (1); філософська наука про добро і зло в людському бутті, а також в усіх пов’язаних з ними категоріях (2); наука про все гідне і негідне в людському ставленні до себе, іншої людини і світу (3).

Етичне і естетичне – засадничі категорії етики і естетики, що виражають гармонію людського буття і дозволяють усвідомити його дисгармонію.

Етос – це стиль життя якоїсь суспільної групи, спільна орієнтація якоїсь культури, прийнята в ній ієрархія цінностей, яка або виражена зовні, або може бути виведена з поведінки людей.

Категоричний імператив – фундаментальний концепт етики І. Канта, що означає моральний принцип, який має силу безумовного закону морального буття людини і виражає збіг особливого і загального в цьому бутті. «Дійте лише згідно з тією максимою, яку ви можете водночас бажати, щоб вона стала універсальним законом. Чини так, що ти сприймаєш людство в особі будь-кого завжди як мету і ніколи лише як засіб».

Мораль і моральність – фундаментальні категорії етики, де мораль – це: 1) система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють моральну поведінку людей; 2) усвідомлення добра і зла, гідного і негідного, прекрасного і потворного у вчинках і стосунках, а моральність – це життєва реалізація цього усвідомлення.

Моральний імператив – засадничий принцип етичної системи, що визначає усі інші принципи етики, безумовне моральне визначення.

Моральні принципи – сукупність правил, за якими особистість живе відповідно до уявлень про добро і зло; вони не дають людині заподіяти підлість, зраду, піти проти совісті.

Споріднені поняття

Автентичність – спосіб буття особистості або співтовариства людей, який характеризується єдністю сутності та існування.

Доля – загальний екзистенціал людського буття, що виражає фундаментальні умови і можливості людини та її світу. Це напрям, що визначає можливі події в житті, але який може бути змінений творчими

зусиллями людини.

Духовність і душевність – глибинні стратегії людського буття, які визначають його трансцендуючий і комунікативний характер, що у своїй єдності складають основу особистості.

Інваріантність – властивість величин, складових, принципів, законів залишатися незмінними.

Інтелігентність – якість особистості, що означає домінанту моральних принципів над прагматичними інтересами, а також здатність з'єднати етичне і естетичне у відношенні до себе і світу.

Комунікація, соціальна комунікація – механізм передачі інформації, ідей, емоцій через знаки і символи з метою інтеграція окремих людей у соціальні групи і спільноти та задоволення потреби в якісній, оперативній, об'єктивній, повній, достовірній інформації.

Культура – процес і результат освоєння людиною світу.

Цинізм – моральна позиція, відповідно до якої моральними нормами можна спокійно знехтувати у діях щодо якоїсь конкретної людини або життєвої ситуації (слово пішло від назви філософської течії у Стародавній Греції, що відкидала як умовні будь-які норми людської поведінки).

Тема 2

НАЙВИЩІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ЛЮДИНИ

План

1. Етичні категорії. Цінності.
2. Етична думка про щастя. Щастя як моральна категорія.
3. Любов як моральна категорія і об'єкт пізнання в етичній думці.
4. Моральні цінності сім'ї та шлюбу.
5. Дружба та товариськість як об'єкт дослідження етичною думкою.
6. Свобода як об'єкт етичного пізнання. Моральна свобода.

Методичні вказівки до теми

1. Етичні категорії. Цінності

Категорії етики – це засадничі поняття, які відбивають найважливіші сторони й елементи моралі. Категорії етики об'єктивні за змістом і суб'єктивні за формою (тобто об'єктивний зміст може по-різному оцінюватися залежно від використання інтелектуального розвитку особистості, моральної культури, життя тощо). Усі категорії етики є і категоріями моральної свідомості.

Етичні категорії – основні поняття науки етики, що відображають структуру феномена моралі й визначають специфіку етичного осмислення людського буття.

Функції етичних категорій:

1) системоутворююча: категорії етики відображають багатоманітні зв'язки людей, тому що будь-яка людська діяльність має моральний аспект;

2) оціночна: завдяки їм дається загальна позитивна чи негативна оцінка поведінки людей;

3) орієнтаційна: вони стимулюють піднесення людини над сущим і прагнення до належного; орієнтують людину на творчі пошуки, на збереження та реалізацію власної індивідуальності при моральному виборі.

4) нормативна: етичні категорії утверджують реальність належного.

Відповідно до множинності типів і різновидів самої моралі, варіативності зв'язків між її істотними компонентами систематизація категорій етики в сучасній науці має відкритий, плюралістичний, полімодальний характер.

Етичні категорії можна *класифікувати* наступним чином:

а) категорії моральної свідомості – добро і зло, сенс життя, обов'язок, відповідальність, справедливість, моральний ідеал, щастя;

б) категорії моральної самосвідомості – честь, гідність, совість, сумління, розкаяння, сором;

в) категорії етичної діяльності – вибір, свобода вибору, свобода волі, вчинок, мета і засоби діяльності (моральний аспект), мотив і результат діяльності (моральний аспект);

г) категорії моральних відносин (категорії етичного спілкування) – відкритість і замкненість, толерантність, повага, пошана, співчуття, співстраждання, милосердя, любов;

д) структурні категорії моралі – моральна норма, моральна цінність, моральний принцип, чеснота, доброчесність, порок, імператив, оптатив (спрямованість на досягнення блага), взаємність тощо.

Поняття «*цінність*» було введено у науку в середині XIX ст. Згодом, на основі всебічної та детальної розробки цього поняття, сформувалася спеціальна галузь філософського знання – теорія цінностей, або аксіологія (від гр. «*axios*» – «цінність»). Одна з найпоширеніших дефініцій цінності визначає її як значущість певних реалій дійсності з точки зору потреб людини і суспільства. Ця категорія дуже тісно пов'язана з категоріями «потреба», «інтерес». Потреби, інтереси, цінності пронизують усі галузі суспільного життя. За їх допомогою можна дати відповіді на такі запитання: що людині потрібно, у чому вона зацікавлена, що для людини є дорогим. Цінність – це дещо позитивне, з точки зору задоволення матеріальних та духовних потреб людини. Однак якщо вважати феномен цінності як задоволення суб'єктивних потреб, то повністю нівелюється моральний аспект проблеми цінностей. Розуміння цінностей не може бути зведено тільки до задоволення будь-яких потреб особи. Точніше самі цінності наповнюють сенсом існування людини і суспільства. Цінності не тільки і не стільки задовольняють потреби людини, а значною мірою духовно відтворюють саму людину.

Цінності відображаються у свідомості людей у вигляді оцінних суджень. Оскільки дійсність не знає абсолютного, цінності мають відносний характер.

Сукупність сформованих, усталених ціннісних орієнтацій розмежовує

істотне та неістотне, утворює своєрідну вісь свідомості, яка забезпечує духовну усталеність особистості, спадкоємність певного типу поведінки і діяльності. Саме тому в будь-якому суспільстві ціннісні орієнтації є об'єктом виховання, цілеспрямованого впливу.

2. Етична думка про щастя. Щастя як моральна категорія

Щастя – психоемоційний стан цілковитої задоволеності своїм життям, відчуття повноти буття. Щастя можна визначити як стан благополуччя, що характеризується емоціями від задоволення до сильної радості. Він включає як переживання позитивних емоцій, так і загальну оцінку задоволеності життям.

Поняття «щастя» найчастіше ототожнюють із насолодою, везінням, долею, коханням тощо. Так чи інакше щастя розуміють як сильне позитивне переживання.

Виведення «формули щастя» завжди було класичною філософською проблемою. Сократ твердив, що щастя – це зовсім не радість і не задоволення, воно – у внутрішньому стані душі, у володінні чеснотами, головна з яких – справедливість. Сократ був упевнений у тому, що щасливою може бути тільки людина з прекрасною душею. Платон також вважав, що щастя – це доброчинність, а справедливість є ключем до щастя. Епікур розумів щастя як звільнення від страхів перед невідомим (волею богів, долею, роком). Щастя, на його думку, – явище земне. Це краса почуттєвої насолоди, захоплення життям, віра у себе. А головне – щаслива людина не буде робити зло. За Кантом, щастя – категорія зовсім не особиста. Воно пов'язане зі служінням обов'язку. Щастя дається людині за морально гідне життя. У Маркса найкоротше визначення: «Щастя – це боротьба».

Особливість щастя полягає в тому, що для нього немає рамок, однозначних тлумачень, тому що воно – глибоко суб'єктивне, індивідуальне переживання. Неможливо, наприклад, примусити людину вважати себе щасливою. «Щастя не кінь, хомута не накинеш» – відома народна мудрість.

Ще однією особливістю щастя є його недовговічність як почуття. Щаслива сім'я, що отримала довгоочікувану квартиру, щасливі закохані, котрі щойно одружилися, щасливий гравець, якому випав «джек-пот». Але минає час, і відбувається своєрідне звикання або взагалі залишається пам'ять про щасливі миті життя. Дійсно, щастя – як спалах блискавки, і тому важко бути щасливим постійно, у плинні буденних подій та проблем.

У житті проявам щастя заважають різні причини: беззаконня у суспільстві, свавілля керівників, власні комплекси неповноцінності, побоювання й страхи різного роду, почуття провини, скоєних гріхів чи злочинів, хворобливо чутлива совість тощо. Повнота буття не відчувається як щастя і не досягається без утвердження моральних цінностей, які складають своєрідний «стрижень» духовності особи.

Чинники, що впливають на можливості відчуття щастя (чи нещастя), поділяються на:

- а) об'єктивні (війна, стихійні лиха, здоров'я, зовнішність);

б) суб'єктивні (переконавання, захоплення, інтереси, настрої самої особи).

«Нещасливий той, хто щасливим себе не вважає», – казав Сенека. «Не досконалість тіла і не багатство дають щастя, а рівний характер та багатство уяви», – така думка Демокрита.

Подібно до того, що не впізнаєш добра, якщо не зустрінешся зі злом, не пізнаєш і щастя, не переживши нещастя. Особливо це стосується здоров'я – щастя ходити власними ногами по землі, щастя бачити цей світ, щастя чути його звуки тощо.

На думку американського психолога *Абрахама Маслоу* сутністю щастя є задоволення потреб. Маслоу вважає, що люди мають п'ять рівнів потреб:

- фізіологічні потреби – голод, спрагу, сон;
- потреби безпеки;
- потреби спілкування і любові;
- потреба в повазі;
- потреба самореалізації.

По задоволенню потреб нижчого рівня виходять на перший план потреби більш вищого порядку. Щаслива – людина це людина, яка задовольняє всі потреби. Оскільки найвищою є потреба самореалізації, люди щасливі – це люди самореалізовані.

Щастя – це психологічний феномен, який глибоко досліджується не тільки в філософських і соціальних науках, але також в біології та нейронауці. Дослідження виявили роль нейромедіаторів, гормонів, ділянок мозку та генетичних факторів у сприянні та регулюванні щастя. Розуміння цих біологічних аспектів може запропонувати розуміння механізмів, що лежать в основі щастя.

Щастя виникає внаслідок різних факторів, таких як зосередженість на хороших думках, життя в сьогоденні, пошук і досягнення своїх пристрастей, а також відчуття мети. Воно тісно пов'язане з іншої етичною категорією – сенсом життя.

Сенс життя тісно пов'язаний з головною метою життя – провідним орієнтиром життєвої діяльності, що пов'язує останню з ідеалом особистості. І саме в цій своїй якості мета життя близька до поняття сенсу життя. Визначення мети життя – один із способів усвідомлення його сенсу. Злиття ідеалу і мети надають життю людини сенс. Сенс життя не дається, не задається, його треба вибрати, утвердити, довести, якщо людина свідомо прагне його пізнати. Сенс життя – це шлях до досягнення мети, заради якої витрачаються розумові зусилля, час, спрямовуються фізичні та духовні сили. Етику цікавить те спільне, що відображає сенс людського життя загалом.

Наведемо думку польського поета XIX ст. Ц. Норвідові: «Людина, щоб бути щасливою, має знати: 1) на що жити, 2) для чого жити, 3) за що вмерти. Відсутність однієї з цих складових веде до драми. Відсутність двох – до трагедії».

3. Любов як моральна категорія і об'єкт пізнання в етичній думці

Любов – найбільш унікальна з усіх форм людського спілкування. Вона ніби фокусує в собі всі виміри людських відносин, і лише у світлі їх найвищого сенсу можливе розуміння любові.

В історії людської думки знайдемо й осмислення любові як простої чуттєвості, й суто інтелектуалістське її тлумачення («інтелектуальна любов до Бога», як вона постає в «Етиці» Б. Спінози); й прагнення цілком звести любов до світу інтимних переживань, і піднесення її на щабель офіційних громадянських чеснот («Вибрані місця із листування з друзями» М. В. Гоголя тощо). Перед релігійною, зокрема християнською, свідомістю любов може поставати як жертвна воля до повної самовіддачі, тим часом свідомість позитивістська здатна вбачати в ній елементарне прагнення забезпечити собі джерело позитивних емоцій тощо.

Любов багатозначна за формами та способами виявлення: любов до Бога, до людини, до ідеї, до професії, до Батьківщини, батьківська й материнська любов, дитяча любов до батьків, кохання між чоловіком і жінкою.

Цікава типологія любові була зафіксована ще давньогрецькою мовою, де розрізнялися вирази «ерос», «філія», «сторге», «агапе». «*Ерос*» – любов-захоплення, любов-закоханість, стихійна й пристрасна самовіддача заради когось чи чогось, що визнається більш високим і довершеним, ніж її суб'єкт. «*Філія*» – любов-приятельство, любов-дружба, що зумовлена як соціальними стосунками, так і особистим вибором людини. «*Сторге*» – любов-прихильність, особливо в родинних зв'язках. Нарешті, «*агапе*» – жертвна любов, яка все вибачає, сходить до ближнього, сповнена жалю до нього.

Любов – глибоке та інтимне почуття, яке виникає вільно і непередбачено, яке неможливо примусово викликати чи здолати. Любов не має критеріїв вибору. В любові перетинаються біологічне й духовне, особистісне і соціальне, інтимне й загальнозначуще. Любов включає порив і волю до постійності, що оформлюється в етичній вимозі вірності, хоча самою волею (як і розумом) любов не програмується.

Любов дуже складна та динамічна емоційно-інтелектуально-вольова система, що утворюється багатьма мінливими складовими: ніжністю, пристрасною, тривогою, захопленням, ревностями, радістю, хвилюванням тощо. До того ж любов відзначається саме цілісністю і неподільністю на окремі складові. «Тайна сия велика єсть», – казали у стародавні часи.

Моральна цінність любові полягає у її здатності мобілізувати всі сили особистості, збудити в ній творчу енергію, побачити нові сенси буття, наново відкрити цілий світ. Еріх Фромм зазначав: «Той, хто кохав по-справжньому яку-небудь одну людину, любив увесь світ».

Любов розкриває глибинний, прихований потенціал та душевну щедрість людини, надає відчуття повноти життя, може навіть змінити всю систему моральних цінностей особи. Справжнє, велике кохання є неповторним і самоцінним. Навіть нерозділене кохання, незважаючи на трагізм та страждання, «ламає» межі власного егоїзму, підносить душу,

розвиває внутрішній світ людини, зводить «храм» її духовності.

Від ступеня розвиненості душі, чистоти й піднесення залежать і способи виявлення любові. Самий лише фізичний потяг свідчить про убожество внутрішнього світу, пласкі форми почуттів та низький рівень моральної культури. Історія людства, мистецтво зберігають імена закоханих, яких любов сповнювала не «знизу до верху», а навпаки. П'єр Абеляр та Елоїза, Франческо Петрарка та Лаура, Тристан та Ізольда, Ромео і Джульєтта залишилися символами високого кохання, взірцями самовідданості, вірності й духовного піднесення.

Гуманістичний і моральний смисл любові полягає у самовдосконаленні тих, хто кохає.

І все ж любов як така нікому не може бути поставленою за обов'язок, не може бути предметом морального примусу. Не рахується вона і з вимогами елементарної справедливості: якщо вже людину люблять, то найчастіше не за те, що вона є доброю, морально досконалою, і вже зовсім не тому, що їй ця любов буцімто потрібна більше, ніж комусь іншому поруч із нею.

4. Моральні цінності сім'ї та шлюбу

Сім'я становить істотну ланку в ланцюзі соціального буття, адже кожна нація і держава складаються з окремих сімей: сім'я є першим базисом держави. Сім'я – це первинний осередок суспільства, що об'єднує подружжя та їх потомство. У сім'ї окрема особистість, поступаючись деякими своїми особливостями, входить в якості члена в якесь ціле.

Життя сім'ї пов'язане зі статевим і віковим поділом праці, веденням домашнього господарства, взаємної допомогою людей в побуті, інтимним життям подружжя, продовженням роду, а отже, відтворенням народу, вихованням нового покоління, а також з моральними, правовими та психологічними відносинами.

Критерії, на основі яких формується сім'я, не завжди є очевидними. Сімейний кодекс України в ст. 3 дає наступне визначення: «Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки». Тобто законодавець як критерії приналежності до сім'ї визначає: 1) спільне проживання; 2) спільне ведення домогосподарства; 3) взаємні права і обов'язки членів цієї соціальної групи. Але водночас, в цій же статті права члена сім'ї надаються і одинокій особі. Цікаво також те, що в кодексі є визначення, що сім'я може бути сформована на будь-яких підставах, що не суперечать моральним засадам суспільства. Тобто навіть держава наголошує на морально-етичних принципах існування цього соціального інституту та цінностях, реалізацію яких він забезпечує.

Сім'я – найважливіший інструмент індивідуального становлення особистості: саме тут дитина вперше включається в суспільне життя, засвоює її цінності, норми поведінки, способи мислення, мову. Інакше кажучи, сім'я – це школа виховання, передачі досвіду життя, життєвої мудрості.

Функції сім'ї можна визначити як наступні:

а) матеріально-економічна функція (бюджет сім'ї, участь у суспільному виробництві, здобуття професії, ведення домашнього господарства, організація домашнього побуту);

б) репродуктивна (демографічна) функція (кількісне і якісне відтворення життя, продовження людського роду);

г) комунікативна функція (створення сприятливого сімейного мікроклімату, внутрішньо сімейне та позасімейне спілкування);

д) виховна функція (функція соціалізації) (передача дітям дорослими членами сім'ї соціального досвіду, моральних цінностей, розвиток здібностей, інтересів, потреб, формування світогляду);

е) функція психологічного захисту.

5. Дружба та товариськість як об'єкт дослідження етичною думкою

Товариськість – міжособистісні стосунки, які базуються на єдності інтересів у спільній діяльності та передбачають духовну єдність і певний ступінь рівності.

Найхарактернішою для товариських стосунків є спільна діяльність. Успіх цієї спільної діяльності безпосередньо залежить від відносин між членами угруповання чи колективу (професійна, громадська, політична діяльність, спорт, дозвілля тощо). Товаришів об'єднують спільні інтереси і почуття відповідальності за спільну справу, прагнення до взаємодопомоги, солідарності й підтримки. Товариські стосунки забезпечують кожній особі колективу моральну і психологічну захищеність, довіру та повагу, якщо ця особа, у свою чергу, здатна до самокритичної оцінки свого внеску в спільну діяльність, є небайдужою до інших, не зраджує колективу через власний егоїзм тощо.

Товариські стосунки можуть досить легко розриватися або переростати у більш глибокі відносини – дружні.

Дружба – це безкорисливі й чесні стосунки, що базуються на взаємній довірі та відвертості.

На відміну від товаришкості дружба спирається, в першу чергу, на внутрішню духовну близькість, а не на спільну діяльність (хоча спільна діяльність майже завжди є підґрунтям дружби, наприклад, навчання в школі, заняття спортом). Справжня дружба може існувати між людьми різних професій та різного віку. Вона базується на особистій симпатії, яка відрізняється від родинної близькості, від ділових відносин чи приятельських стосунків.

Дружба утвердилася в культурі людства як конкретизована форма творення образу «свого» – близької людини, рідної не за ознакою кровної спорідненості, а за спільністю уподобань, поглядів на життя тощо, тобто на основі взаємної приязні.

На відміну від почуття любові, що пронизує собою всі духовні структури людини і в свobodному розгортанні навколо предмета небайдужості ідеалізує його, почуття дружби має більш поміркований характер. Як зазначає І. Кант, дружба базується на розсудку. Вона передбачає

свідомий вибір об'єкта спілкування і узгоджується з принципом розумної побудови стосунків. Проте дружба – почуття, найбільш близьке до любові. У дружбі інша людина усвідомлюється як бажаний об'єкт спілкування. «Ми бажаємо мати друга, щоб, так би мовити, жити в ньому, щоб виливати нашу душу в його душу і насолоджуватися розмовою, котра довіру робить завжди чарівною», – говорить Гельвецій.

Дружнє спілкування має суб'єкт-суб'єктний характер. Воно спирається на взаємну повагу сторін, що почуваються рівними і вільними, а отже, цікавими одне одному. Дружба як вид духовного зв'язку яскраво відображає суспільну сутність людини. Завдяки дружбі людина починає усвідомлювати цінності власної особи на тій підставі, що гідна бути чийось другом. І. Кант обґрунтовує важливість дружби для применшення егоїзму: частину любові до себе людина переносить на іншу, отримуючи щире, довірливе спілкування.

І. Кант, спираючись на традицію, започатковану Аристотелем, розрізняє три види дружби. По-перше, ту, що базується на потребах; по-друге, ту, що має підставою смаки; по-третє, засновану на переконаннях. Дружбу людей з потреби одне в одному І. Кант називає серед найдавніших, таких, що склалися ще на ранніх етапах історії. Зростання потреб та можливостей їх задоволення, як вважає І. Кант, спричинює знецінення дружби. Однак зростання матеріального добробуту, майнової незалежності вносить у поняття дружби якісно новий аспект: замість корисливої – духовну потребу в іншому.

Дружбу за смаками І. Кант визначає як не істинну, а лише як подібність дружби. Це дружба людей різних інтересів та суспільних станів. У спілкуванні відбувається обмін знаннями та зацікавленнями. Людей пов'язує лише те, що становить відмінне між ними, без чогось спільного, пов'язує не спільне, а відмінне. Однак саме цілковитою протилежністю натур люди бувають і цікаві один одному. Поверховий характер такої дружби виявляє себе у відсутності будь-яких моральних зобов'язань сторін.

Дружбу згідно з переконанням або згідно з почуттям філософ називає істинною. Вона ґрунтується «на відвертій і чистій спільності внутрішнього налаштування. Це і є дружба у її всезагальній формі». Щоб людина не почувалася самотньою і безпорадною перед світом, їй потрібен друг, якому можна відкритися, висловити свої переконання і думки, друг, перед яким можна нічого не приховувати і порадам якого можна цілком довіряти. Дружба на підставі довірливості стосунків – найцінніше почуття.

6. Свобода як об'єкт етичного пізнання. Моральна свобода

Категорія свободи – це проблема, з якої починається етика як теорія моральної діяльності. Головною умовою моральної діяльності людини є її свобода, можливість морального самовизначення. Без свободи неможливий вибір мотивації, цінностей, зразків поведінки тощо. Дія є моральною, коли вона ґрунтується на виборі в полі протистояння добра і зла. Як зазначав ще Бернард Клервоський (1091–1153), «там, де необхідність, там немає свободи,

а там, де немає свободи, немає заслуги, а отже немає й суду». Саме через це будь-які вимушені прояви людської активності як такі випадають із поля зору моралі: вимушене добро не цінують, вимушене зло прощають.

Але що таке свобода? Звична відповідь, у якій дехто вбачає взірць діалектичної мудрості, – свобода є усвідомленою необхідністю, – являє собою, по суті, не визначення, а заперечення свободи. Мало того, що на місце свободи ставиться її протилежність, – людину, яка прагне свободи, змушують до того ж віддаватися усвідомленню цієї її протилежності, тобто ідеальним чином примірюватися до неї, «вписувати» себе в її тло.

Так в основному розуміли дане питання Б. Спіноза (автор формули про свободу як «пізнану необхідність»), Г.В.Ф. Гегель. Післягегелівські концепції людської свободи все активніше висувують на передній план саме діяльнісні й етичні варіанти її осмислення. Свобода – це категорія духовності, що актуалізує і робить дійсним самовияв особистості в повноті її людських можливостей. Самопізнання та самоутвердження можливі лише в свободі на тій підставі, що суб'єкт визначається до самоутвердження собою, а не зовнішнім примусом.

Моральну свободу найчастіше розуміють у таких аспектах:

- вільний вибір між добром і злом;
- уміння людини добровільно самій собі забороняти чинити зло;
- виявлення найбільш оптимальних способів утвердження добра в конкретних ситуаціях.

Наявність цих аспектів у моральній свідомості особи, прихильність до вищих ціннісних орієнтацій виступають ознакою моральної зрілості людини, показником рівня її загальної моральності.

Тісно пов'язаною з проблемою свободи є етичні категорії моральної вимоги і морального вибору.

Моральні вимоги формулюють по-різному: як моральну норму, моральне правило, моральний припис, заповідь. Моральна норма формулюється як однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації. Об'єктивною основою моральної норми є необхідність однотипної поведінки людей у повторюваних ситуаціях. Вона спрямована на те, щоб стати нормою людської поведінки. Сформульована як більш-менш чітке повеління моральна норма стає моральним правилом (імперативним положенням, яким керуються у співжитті, праці, поведінці), а за детальнішої конкретизації – моральним приписом (своєрідним каноном).

Об'єктивною основою моральних вимог є історична необхідність жити, діяти, поводитися згідно з виробленими людством неписаними нормами, без дотримання яких неможливо досягти гармонізації стосунків між людьми, суспільного прогресу, розвитку особистості.

Спільними для всіх виявів моральних вимог є такі ознаки:

- імперативність (моральні вимоги формулюються в наказовому способі, вони категоричні, безумовні);
- усезагальність (поширеність на всіх людей, безвідносно до їх

соціального становища, расової, національної та релігійної належності);

– усепроникливість (підпорядкованість моральній оцінці кожної дії, кожного вчинку людини);

– безособовість (моральні вимоги не ґрунтуються на волі конкретного суб'єкта);

Моральна вимога не так розуму людини, як її почуттям та уявленням. Людина, якій адресується вимога, повинна визнати необхідність певної поведінки не тільки розумом, а й серцем, тобто сприйняти і пережити її як таку, що ґрунтується на найвищих, абсолютних уселюдських цінностях, тобто як добро.

Моральний вибір – спосіб реалізації моральної свободи. Це є усвідомлене надання переваги тому чи іншому варіантові поведінки відповідно до особистих або суспільних моральних настанов, що базуються на певних цінностях. Моральний вибір – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

Моральним вважають лише такий вибір, за якого людина керується моральним мотивом – внутрішньою орієнтацією на моральні чинники. Керуючись моральними мотивами, людина орієнтується на найвищі, безумовні вселюдські цінності, зважає на ймовірність морального осуду в разі недотримання моральних вимог. Оскільки моральний осуд не передбачає примусових, організаційних санкцій, то суб'єкт морального відношення може здійснювати цей вибір самостійно. Будучи морально вільною, здійснюючи моральний вибір, людина змушена відповідати за свій вибір, свою поведінку. Оскільки вибір має моральний характер, то й відповідальність за нього є **моральною відповідальністю**.

Моральна самооцінка – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, їх мотивів і моральних якостей. Здатність до об'єктивного самооцінювання дає людині змогу самостійно контролювати і спрямовувати свої дії і навіть виховувати саму себе. Моральна самовимогливість свідчить, що моральна вимога перестала бути зовнішньою силою й інтеріоризувалась у **моральний обов'язок**.

❧ Питання для самоконтролю

1. Чи варто поступитися своїм власним щастям – заради спільного? Природно це, морально чи аморально по відношенню до себе?

2. Чи правий Платон в тому, що тільки такий порядок і уявлення про щастя, у яких акцент ставиться на реалізації і усвідомленні щастя не для індивідуумів, а для суспільства, можливі взагалі?

3. Чи можна знайти аргументи, які б суперечили епікурейському трактуванню щастя?

4. Чи достатньо у людини сил стримувати свої бажання на досягнення більшого, щоб відчувати себе щасливим, виходячи з того, чим вона володіє?

5. Що може символізувати посмішка Будди? Яким змістом вона може

бути наповнена?

6. Чи не ми самі є причиною наших нещасть?

7. Чи може бути щасливою людина, коли її рідні чи близькі страждають?

8. Чи може любов стати перешкодою на шляху до здійснення практичних бажань (кар'єра, освіта тощо)?

9. Чи не викликають часом у вас чужі звичаї здивування, невдоволення та відразу? Спробуйте визначити – які саме?

10. В яких випадках відмова від свободи вважається людиною виправданою, навіть якщо це суперечить її переконанням? Спробуйте змодельовати ситуацію такого роду.

11. Чи є прагнення до щастя, навіть з урахуванням його індивідуальної специфіки, неодмінною, атрибутивною рисою людини як такої? Чи можна сказати, що кожен, нехай по-своєму, але завжди прагне до щастя, пов'язує з ним цілі власної діяльності?

12. Яким же чином уявлення про щастя, якщо людина прагне його досягти, детермінує її діяльність?

13. Чи є категорії моральної свободи і морального обов'язку протилежними за своїм змістом?

14. В чому полягає зміст моральної відповідальності?

15. Розкрийте зміст етичної категорії сім'ї. В чому полягає її моральна цінність?

Література

1. Аболіна Т.Г., Нападиста В.Г., Рихліцька О.Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посіб. / За наук. ред. Панченко В.І. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 392 с.

2. Айраксинен Т. Щастя. Відверте і чітке бачення щастя і того, чому його немає. Львів, 2017. 208 с.

3. Апелъ К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 430 с.

4. Бадью Ален. Етика: нарис про розуміння зла. К.: Komubook, 2019. 192 с.

5. Вознюк Н.Е. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 300 с.

6. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.

7. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.

8. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2020. 222 с.

9. Нансі Ж.Л. Досвід свободи. К.: Український Центр духовної культури, 2004. 216 с.

10. Малахов В.А. Етика. Курс лекцій. Навчальний посібник. К.: Либідь, 2010. 199 с.
11. Мовчан В.С. Етика. Навч. Посібник. К.: Знання, 2007. 307 с.
12. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
13. Попович М. Філософія свободи. Х.: «Фоліо», 2018. 524 с.
14. Свендсен Ларс Фр. Г. Філософія свободи. Л.: Вид-во Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2016. 335 с.
15. Теоретичні проблеми сучасної етики: навч. посібн. для студ. ВНЗ / Т.Г. Аболіна, І.В. Васильєва, А.М. Єрмоленко та ін. К.: «Авіцена», 2014. 343 с.
16. Тофтул М.Г. Етика. Підручник. К.: Академія, 2011. 437 с.
17. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2016. 160 с.
18. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Дружба – індивідуальне та вибіркове явище, що ґрунтується на глибокій внутрішній симпатії та передбачає низку проявів морального характеру: взаємодопомогу, готовність до самопожертви, відвертість тощо.

Етика статі та сім'ї – галузь етики, в якій вивчаються моральні аспекти стосунків чоловіка і жінки. У певному сенсі, етику статі та сім'ї можна трактувати як напрям філософії статі, в якій конструктивні і деструктивні стратегії в стосунках чоловіка і жінки розглядаються як добро і зло.

Любов – найглибше відчуття повноти особистісного буття і переживання цілісності у з'єднанні з іншою особистістю, світом і Абсолютом. У любові в найбільшій мірі проявляється принципова відкритість буття людини, яка знаменує вихід за межі буденних і граничних ситуацій в позамежне буття.

Моральна відповідальність – готовність людини виконувати моральні вимоги, її здатність передбачати наслідки своїх дій і прагнення запобігати можливому негативному перебігу подій, відповідальність за моральний вибір людини.

Моральна норма – однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації.

Моральний вибір – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих вчинків.

Свобода – здатність людини бути собою і відкритою до змін на основі отримання особистісної єдності в її різних модусах: сутності і існування, духовності і душевності, мислення і буття.

Цінність – значущість певних реалій дійсності з точки зору потреб

людини і суспільства.

Щастя – переживання вищої повноти і свідомості буття, стан радості від того, як складається життя. Це переживання реалізації сенсу життя. Категорії «сенс життя» і «щастя» співвідносяться як категорії «можливість» і «дійсність».

Споріднені поняття

Аскетизм – моральний принцип, згідно з яким необхідною умовою самовдосконалення є обмеження бажань, потреб і задоволень, а також самотність.

Атараксія – 1) поняття давньогрецької філософії, стан безтурботності, що відрізняє справжнього мудреця. Антична ідея атараксії співзвучна культурам індуїзму та буддизму; 2) в побуті – «філософське» відношення до життя, що проявляється в спогляданні.

Егалітарність – рівноправність.

Євтихія – доля, талан (прихильність життя до людини).

Пенати – боги-охоронці родинного вогнища у давніх римлян.

Самість – стан свідомості, коли людина має здатність розпізнавати та розуміти себе, свої емоції, думки, цінності та мотивації. Процес самопізнання, відчуття себе як індивіда, власного існування, ідентичності і унікальності є фундаментом для зростання, покращення стосунків з іншими та забезпечення загального благополуччя.

Самота – екзистенціал (екзистенціальна ситуація), що позначає вільно обрану самотність.

Самотність – екзистенціальна ситуація людського буття, в межах якої відбувається зовнішнє або внутрішнє відособлення людей.

Сибарит – зніжена, розбещена неробством людина.

Фелічіта – щастя, сімейне щастя.

Філія – дружба, приязнь.

Тема 3

МОРАЛЬНІ ПОШУКИ І САМОВИЗНАЧЕННЯ ЛЮДИНИ

План

1. Сенс життя як етична проблема.
2. Морально-ціннісні орієнтації.
 - 2.1. Добро і зло.
 - 2.2. Справедливість.
 - 2.3. Обов'язок.
 - 2.4. Совість і сором.
 - 2.5. Гідність, честь, репутація.

Методичні вказівки до теми

1. Сенс життя як етична проблема

Людині властиво осмислювати (надавати смисл, наділяти сенсом) усе, що її оточує: речі, події, ідеї, вчинки та прагнення. Людський розум завжди прагне знайти відповіді не лише на питання «що» і «як», а й на питання «навіщо». Відповідь на питання «навіщо» допомагає з'ясувати сенс власного існування і сприяє самоствердженню людини.

Сенс життя – це стійка, домінуюча спрямованість моральної свідомості, що безпосередньо проявляється у соціальній діяльності особи.

Сенс – своєрідна генеральна лінія життя. Ясна річ, скільки людей, стільки й варіантів «генеральних ліній». Найчастіше сенс життя ототожнюють з конкретною метою: стати чемпіоном світу, захистити дисертацію, розбагатіти тощо. Але «сенс» і «мета» – різні поняття. Після досягнення мети життя зовсім не втрачає свій сенс.

Проблема місця, ролі, призначення людини у світі, сенсу її життя є вічною. За словами Е. Фромма, людина – єдина тварина, для якої власне існування є проблемою; вона повинна її розв'язати, і їй від цього нікуди дітися. Поява цієї проблеми у свідомості людей пов'язана з нуждою, хворобою, муками совісті, зрадою, нерозділеним коханням тощо. Однак основна причина її виникнення полягає в усвідомленні людиною своєї смертності, скінченності свого існування. Тільки про людину достеменно відомо, що вона здатна, по-перше, ставити собі запитання про своє місце та призначення у світі й, по-друге, залежно від відповіді на це запитання, обирати з-поміж можливих варіантів власний життєвий шлях.

Античні філософи вважали, що сенс життя міститься у таких способах життєдіяльності, які підносять людину над її природним існуванням. Звідси випливало, що сенс життя полягає в удосконаленні свого розуму та здібностей, що забезпечують вище благо. У добу Середньовіччя сенс життя вбачався у служінні Богу, подоланні в собі гріховності. В епоху Відродження – у творчій самореалізації особи. У Новий час активізуються (як смисложиттєві) ідеї матеріального добробуту, достатку земного існування, здобутого власною працею. Варіанти сенсу життя багато в чому зумовлені епохою, громадською думкою, суспільними зразками поведінки, національними традиціями (наприклад, у багатьох східних культурах сенс життя жінки вбачається у народженні дітей та служінні чоловікові). Сенс життя може бути пов'язаний із суспільно значущими цілями та ідеалами (боротьбою за звільнення країни від чужоземного панування чи за реформування політичної системи).

Сенс життя є своєрідним відбиттям історичних умов і можливостей реалізації окремою особою власних прагнень. Вибір сенсу життя може бути відповідно як на користь громадських цінностей (альтруїзм), так і на користь самого себе (егоїзм). Служіння Богу, суспільству, науці може набувати крайніх форм, варто згадати, скільки загублено людських доль в ім'я великих та псевдовеликих ідей (інквізиція, червоний терор, геноцид, фашизм, расизм). В. Г. Белінський закликав, наприклад, відректися від себе,

придушити власне «Я»: «Дихай заради щастя інших, жертвуй усім заради блага ближнього, Батьківщини, заради людства». Моральний егоїзм, навпаки, спрямований виключно на благополуччя власної персони, на особисте самовдосконалення чи спасіння.

Людина як істота суспільна не може будувати своє життя, не враховуючи спрямованого на неї погляду «інших». Свідомо чи неусвідомлено кожен з нас прагне до того, щоб наше життя набувало осмисленості для наших партнерів по спілкуванню. Саме це спонукає морально розвинуту людину знову й знову шукати і знаходити, творити і відкривати наново сенс власного буття в очах соціальної групи. Чим більше навколо людей, чия думка є морально важливою, тим більше стимулів для осмислення нами власного буття.

Існує думка, що пошук сенсу життя – певна духовна зайвина, примха, «голод ситих», до якої людина вдається лише тоді, коли немає більш нагальних проблем. Як тут не пригадати піраміду потреб А.Маслоу, де самоактуалізація поставлена на саму верхівку? **Самоактуалізація** – це відчуття повноти життя або відчуття того, що ми живемо відповідно до свого потенціалу. Однією з унікальних особливостей самореалізації є те, що вона виглядає по-різному для кожного. Для когось самореалізація може полягати в допомозі іншим, а для когось – у досягненнях у мистецькій чи професійній сфері. По суті, самоактуалізація означає відчуття того, що ми робимо те, що вважаємо за потрібне.

Проте чимало життєвих фактів свідчать, що визначення сенсу життя може бентежити людину навіть більше, ніж її матеріальні скрути. Передусім, конечність існування людини безпосередньо торкається долі кожного людського індивіда. Адже буття кожного з нас має початок і кінець; кожен так чи інакше пам'ятає про неминучість власної смерті й, здебільшого, має гіркий досвід переживання смерті інших, близьких йому людей – друзів, рідних, коханих. Уже це одне здатне спонукати до роздумів про те, в чому сенс нашої, такої нетривалої, присутності на цьому світі.

Питання про сенс буття, за словами видатного психолога В. Франкла, – «найбільш людське з усіх запитань». За даними, на які він посилається, 85% опитаних американських студентів, що вчинили невдалі спроби самогубства, вказували, що не бачать у своєму житті жодного сенсу – при тому, що про якісь незадоволені потреби в них не могло бути й мови. Такою є людська ціна властивого сучасній цивілізації феномену «сенсовтрати». Проте практика доводить: питання про сенс буття нерідко виникає тоді, коли живеться гірше нікуди. Досвід показує, що найжорстокіші випробування людина гідно зустрічає і краще витримує, коли в неї є усвідомлення життєвої мети, відчуття осмисленості власного існування і вчинків.

Віктор Франкл один з тих, хто напряду стикався з такою проблемою. В'язень концтаборів, відомий австрійський терапевт, який винайшов **логотерапію**, метод психотерапії, який був випробуваний на власних стражданнях від Голокосту. Термін «логотерапія» походить від грецького слова «логос», що означає «сенс». Тобто виходить, що це лікування нашої

душі через знаходження сенсу життя. Утім цей метод є чимось більшим, ніж просто “терапія”. Це філософія для духовно загублених і вчення для тих, хто заплутався. На відміну від “прагнення до задоволення” Фрейда та “прагнення до влади” Адлера, логотерапія базується на ідеї, що нами рухає “прагнення до сенсу” або бажання знайти мету і сенс у житті. Згідно з логотерапією, сенс можна знайти за будь-яких обставин, навіть у стражданні та смерті.

Основні положення логотерапії такі: людське життя має сенс; люди прагнуть пережити власне відчуття сенсу життя; люди мають потенціал переживати сенс за будь-яких обставин.

Людина не тільки вільна, але, що найважливіше, вона вільна для чогось – а саме, для досягнення цілей і сенсу життя. Пошук сенсу розглядається як основна мотивація людини. Коли людина не може реалізувати “волю до сенсу” у своєму житті, то її охоплює жахливе відчуття безглуздості та порожнечі. Фрустрація екзистенціальної потреби у значущих цілях призводить до агресії, залежності, депресії та суїцидальності, а також може породжувати або посилювати психосоматичні захворювання та невротичні розлади.

Ще будучи молодим, російський філософ М. Бердяєв помітив: «Ми не знаємо, у чому сенс нашого життя. Але пошук цього сенсу і складає сенс життя».

2. Морально-ціннісні орієнтації

2.1. Добро і зло

Добро і зло є найширшими етичними категоріями (їх ще називають «парними»), в яких найбільш повно відображається зміст етичного знання. Етику нерідко визначають як науку про добро і зло. Добро і зло є категоріями моральної свідомості, в яких людина вибудовує своє розуміння моралі. Ці категорії визначаються у ставленні до інших і світу загалом. Вони є синонімами морального та аморального.

Під *добром* розуміють усе те, що сприяє розвиткові гуманності у суспільстві й людині, що забезпечує порозуміння, гармонізацію, вдосконалення людських почуттів, стосунків, культури спілкування, звеличення духовного життя. Добром виступають доброзичливість, взаємодопомога, повага, співчуття, милосердя, здоров'я тощо. *Добро* є позитивною гуманістичною цінністю, тісно пов'язаною з уявленням про ідеал людини і суспільний ідеал; воно наповнює життя людини сенсом і ніколи не може бути засобом для досягнення якоїсь мети.

Відповідно *злом* називають усе те, що перешкоджає єднанню й порозумінню людей чи гармонізації суспільних відносин (наприклад, злочинність, грубість, байдужість, агресія, егоїзм, підлість, пияцтво, наркоманія тощо). Зло як категорія етики відображає негативні риси індивідуального і суспільного життя та відносин між людьми. Під моральним злом можна розуміти все те, що має негативне значення для людини і суспільства, заважає об'єднанню людей, шкодить гармонізації їх стосунків. Виразами морального зла є насильство, злочинність, агресивність,

підступність, зрада, руйнування, страждання, дезорганізація тощо.

Злом є взагалі все те, що підриває продуктивні потенції буття, заважає реалізації його призначення, руйнує, зокрема, умови й засоби виживання, фізичного та духовного розвитку людини. Однак власне про моральне зло ми говоримо не тоді, коли стикаємося з деструктивними проявами самими по собі. Моральне зло має місце тоді, коли негативні явища й процеси дійсності постають як наслідок свідомого волевизначення суб'єкта, коли за ними розкривається відповідний вольовий акт. Іншими словами, моральне зло – це зло, яке людина обирає. Осмислення цих причин вибору зла, досягнення таємниці походження зла у волі суб'єкта завжди залишалося однією з найпекучіших проблем теології, філософії, етики.

Можна виділити певні спільні типологічні риси, що й дають змогу створити певний узагальнений образ зла: порушення суб'єктом зла порядку й міри, узгодженості з іншими рівнопорядковими йому одиницями, зосередженість на собі, самоствердження всупереч іншим і за рахунок цих інших.

Категорії добра і зла мають універсальний характер, під їх «юрисдикцію» підпадають і людські відносини, і ставлення людини до природи й світу речей. Складність визначення добра і зла завжди полягала у їх відносності, вони не мають об'єктивного сврозуміння, а діють у сфері суб'єктивної людської свідомості й відносин.

«Добро» й «зло» – терміни не лише ціннісні, але й оцінювальні, різні речі, події, суб'єкти можуть мати неоднакові трактування добра та зла, те, що для однієї людини об'єктивно є добром, для іншої може бути злом. Зло в одних умовах і відносинах може з'являтися у вигляді добра, в інших умовах і відносинах – злом, у процесі розвитку те, що було злом, може перетворюватися в добро, й навпаки. Людські жертвоприношення, інквізиція та хрестові походи, тоталітарні режими здійснювалися з уявлень про добро, а не про зло.

Категорії «добра» та «зла» не існують як окремі феномени. Добро містить у собі елементи зла, зло припускає наявність добра. Вони взаємодоповнюються, але й взаємовиключають одне одного. Протиборство добра і зла завжди складало й складає головний зміст морального розвитку людства.

2.2. Справедливість

Базовою етичною категорією також є *«справедливість»*. Справедливість трактується як спосіб обґрунтування і розподілу між індивідами вигод і тягот їх спільного існування у єдиному соціальному просторі, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід'ємні права. Багато філософсько-правових концепцій розглядають справедливість, як найвищу, навіть передумовну правову та морально-етичну цінність. За Платоном справедливість – це чеснота, що утримує мужність, поміркованість та мудрість в повній рівновазі й гармонії.

Справедливість – це загальне співвідношення цінностей та їх

конкретний розподіл між суб'єктами, що виражає співрозмірність і відповідність між правами й обов'язками людей, заслугами та їх визнанням, злочинами та покаранням. Невідповідність або порушення цієї співрозмірності визначається вже як **несправедливість**.

Справедливість – це величезне благо, а несправедливість – величезне зло, вважав Платон («Держава»). Підтримання хоча б елементарного рівня справедливості у суспільстві – обов'язкова справа будь-якої держави, яка прагне закріпити своє існування. Відчуття несправедливості породжує негативні емоції, заздрість, обурення, зневагу до моральних устоїв, агресію.

Справедливість припускає не лише відповідальність держави перед особою, а й сприяння окремих осіб суспільному благу. «Загальний принцип справедливості, – зазначав В. Соловйов, – вимагає, щоб ми ставилися до інших так, як бажаємо, щоб вони ставилися до нас самих». Віра у торжество справедливості завжди складає один із найсуттєвіших моментів морального життя людини.

2.3. Обов'язок

Обов'язок – це моральне завдання певної особи чи спільноти у конкретних соціальних умовах або ситуаціях, пов'язане з вольовим зусиллям до виконання належних дій. За Кантом, обов'язок – це «необхідність здійснення вчинку з поваги до закону». Подібні вчинки виконуються не з примусу, а з власної доброї волі.

У повсякденному житті часто згадуються обов'язок лікаря, обов'язок офіцера, обов'язок учителя, обов'язок керівника, обов'язок студента, обов'язок батьків, громадянський обов'язок тощо.

У будь-якому разі обов'язок завжди включає усвідомлення власної відповідальності перед іншими людьми, перед суспільством, перед самим собою. Коли в суспільстві втрачаються чи послаблюються почуття обов'язку, тоді деградують майже всі рівні суспільних відносин (професійних, правових, політичних, економічних та ін.), занепадає духовне життя.

Усвідомлення обов'язку перебуває у тісній взаємодії з іншими компонентами моральної свідомості – справедливістю, совістю, гідністю.

2.4. Совість і сором

Функції контролю і критичного осмислення моральних настанов людини реалізують передусім такі форми її самосвідомості, як совість і сором. При цьому центральну, основоположну роль у всій системі моральної самосвідомості відіграє совість.

Совість – здатність особистості здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати свої моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і виробляти самооцінку своїх вчинків, власних прагнень, почуттів крізь призму вищих моральних цінностей. Вона проявляється як у формі раціонального усвідомлення морального значення скоєних дій, так і у формі емоційних переживань.

Раціональний вимір совісті – це розумне усвідомлення моральності або аморальності скоєного, тобто засудження чи схвалення якихось дій або намірів.

Емоційний вимір совісті – це почуття морального задоволення чи незадоволення собою, які проявляються у вигляді самоповаги або у формі каяття, докорів сумління, почуття сорому.

Вольовий вимір совісті – загальний напрям усієї поведінки, зумовлений внутрішньою боротьбою між добром і злом, усім душевним напруженням особи, котра робить вибір у суперечливих життєвих ситуаціях.

Совісті відводиться роль суворого внутрішнього прокурора, який невідступно стежить за тим, щоб людина дотримувалася загального закону обов'язку як вищого принципу своєї моральності. Суд власної совісті здавна вважається найсуворішим. Народні прислів'я підтверджують це: «Совість – це тисяча свідків»; «Совість без зубів, а гризе»; «Від людей приховаєш, а від совісті – ні»; «Совість – це голос Бога в людині».

Реальна людська совість є не лише наглядцем при моральному законі, а й автономною духовною інстанцією, що виходить із власних підстав. Вона дає людині змогу тверезо оцінювати реальні умови виконання загальних норм моралі в тій чи тій конкретній ситуації та разом з тим – усвідомлювати власні неповторні моральні зобов'язання, що надбудовуються над «етикою закону», етикою загальних норм моральності, а в критичних випадках змушують і до того, щоб заходити з нею в суперечність.

У філософії останніх століть, насамперед матеріалістичній і екзистенціальній, совість нерідко постає як усвідомлення людиною своєї корінної буттєвої визначеності, як звернений до неї покликання самого буття: «Стань такою (таким), якою (яким) ти є!»

Видатний мислитель-гуманіст Альберт Швейцер у праці «Культура і етика» висловив із цього приводу фразу, що стала крилатою: «Ми ніколи не маємо ставати глухими. Ми житимемо у згоді з істиною, якщо глибше відчуємо конфлікти. Чиста совість є винахід диявола».

Сором – почуття, яке виникає у людини внаслідок вчинків, що суперечать вимогам моралі, або в результаті усвідомлення приниження власної гідності, являє собою зумовлений роботою совісті акт глибокого перегляду особистістю засад власної поведінки й свідомості. Моральної цінності й внутрішнього сенсу сором набуває лише як вільне духовне самовизначення людини; вимушене це почуття цінності не має.

За своєю суттю сором є виправлення духовної похибки на основі внутрішньої переорієнтації людської особи, істотної для її подальшого розвитку. За всієї цілісності даного душевного акту він, як свідчить його осмислення в богословській і філософській літературі, являє собою поєднання таких чотирьох елементів:

- а) визнання суб'єктом певних дій або помислів як таких, відповідальність за які він несе;
- б) відкрите засудження ним цих помислів або дій;
- в) вияв готовності зазнати за них справедливого покарання;
- г) перебудова внутрішніх засад свого буття у світлі позитивних духовних цінностей.

Близькими до категорії сорому є поняття «розкаяння» та «покаяння».

Справжнє покаяння завжди є важкою справою для людської душі, котра має переборювати власні погані нахили, потяг до самоствердження, гордість. Людина, яка розкалася, мусить спокутувати свої провини – відробити, вистраждати, відбутися хоча б умовний еквівалент заподіяної шкоди.

2.5. Гідність, честь, репутація

Гідність, честь, репутація – це показники моральної цінності людини. За допомогою них визначається також моральність колективу і суспільства.

Гідність можна визначити як визнання своєї людської самоцінності на основі моральної рівності з іншими людьми, а також визнання цієї безумовної цінності іншими людьми. Гідність – внутрішня морально-етична категорія, що означає самоповагу людської особистості, є невід’ємною частиною особистості, її вродженою властивістю ставитися до себе з повагою, незважаючи на те, як таку особистість сприймають і оцінюють інші члени суспільства. Суспільство гідних людей – саме так має бути визначена мета розвитку кожної держави.

Чесць – визнання соціального і морального значення людини для суспільства та інших людей з урахуванням її соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг.

Якщо гідність – це моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага, то честь означає зовнішнє визнання, оцінку людини з боку інших. Тобто честь людини визначається її особистими заслугами, працею, мірою людяності, пов’язується із суспільною оцінкою і визнанням моральних заслуг і чеснот людини як представника певної спільноти і як виконавця конкретної соціальної ролі, діяльності (лікаря, військового, вчителя тощо).

Репутація – цілісне уявлення про людину, її моральні якості, духовність чи убожество, здібності та вади, досягнення й провини. Репутація може бути позитивною або негативною (репутація доброго сусіда, сумлінного працівника, надійного партнера, чесного платника податків чи, навпаки, репутація п’янички, ледаря, бабія, хабарника). Задля завоювання певної репутації людина може вдаватися до пошуків відповідного іміджу (модника, інтелектуала, друзяки, аристократа, демократа). Але імідж – лише зовнішня форма поведінки, яка не обов’язково відповідає внутрішньому моральному змісту.

✍ Питання для самоконтролю

1. Які концепції сенсу життя Вам відомі? Які з них більше відповідають Вашим життєвим орієнтирам?
2. Поясніть вислів: «Краще бути, ніж здаватися». Як він співвідноситься з питанням В. Шекспіра «Бути чи не бути?»
3. Які типи моральної особистості Ви знаєте, і які основні моральні цінності їм притаманні?
4. За якими ознаками розрізняють моральні цінності? Проаналізуйте за цими ознаками Вашу особистість?
5. Чи можна погодитися з твердженням античної етики про існування

так званої «природної справедливості»? Чи існує вона як послана з неба?

6. Чи можна застосовувати інші принципи розподільчої справедливості, окрім наступного: «Від кожного за здібностями – кожному – за потребою»? Якщо так, то – які?

7. Розкрийте поняття «позитивної дискримінації» в контексті етичної категорії справедливості. Наведіть приклади.

8. В яких життєвих ситуаціях Вам буває соромно за себе або за інших? Проаналізуйте, чому трапляються такі ситуації?

9. Наведіть приклади взаємозумовленості дора і зла.

10. Чи збігається розуміння справедливості у моралі і в праві?

Література

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посіб./ За наук. ред. Панченко В. І. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 392 с.

2. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 367 с.

3. Аріелі Ден. Чесно про (не)чесність. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 288 с.

4. Бадью Ален. Етика: нарис про розуміння зла. К.: Komibook, 2019. 192 с.

5. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.

6. Винниченко В. Конкордизм. Система будування щастя. К.: Український письменник, 2011. 342 с.

7. Вознюк Н. Е. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 300 с.

8. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. К.: Атіка, 2007. 236 с.

9. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.

10. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.

11. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2020. 222 с.

12. Куннас Т. Зло. Розкриття сутності зла у літературі і мистецтві. Л., 2015. 288 с.

13. Мовчан В.С. Етика. Навч. Посібник. К.: Знання, 2007. 307 с.

14. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест. К.: Ніка-Центр, 2016. 192 с.

15. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.

16. Попович М. Філософія свободи. Х.: «Фоліо», 2018. 524 с.

17. Рікер П. Право і справедливість. К.: Дух і Літера, 2002. 196 с.

18. Роулз Дж. Теорія справедливості. К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2001. 822 с.
19. Свендсен Ларс Фр. Г. Філософія свободи. Л.: Вид-во Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2016. 335 с.
20. Теоретичні проблеми сучасної етики: навч. посібн. для студ. ВНЗ / Т. Г. Аболіна, І. В. Васильєва, А. М. Єрмоленко та ін. К.: «Авіцена», 2014. 343 с.
21. Тофтул М. Г. Етика. Підручник. К.: Академія, 2011. 437 с.
22. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2016. 160 с.
23. Фромм Е. Втеча від свободи. Х.: КСД, 2019. 288с.
24. Фромм Е. Мистецтво любові. Харків, 2017. 192 с.
25. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Воля – свідома спрямованість до досягнення мети, що переходить з можливості в дійсність на енергетичній основі несвідомого. Залежно від мети і способу її досягнення воля стає моральною або аморальною; це пояснює органічність таких словосполучень в нашій мові, як «добра воля» і «зла воля».

Гранична (межова) ситуація – поняття екзистенціальної етики, яке окреслює кризові стани людини, що призводять до актуалізації особистісного початку. Така актуалізація виявляється в загостренні самосвідомості і переосмисленні сенсу життя. Це може призводити, у свою чергу, до зміни переживання самоідентичності.

Екзистенціал – ситуація людського буття, що переважно пов’язана з його граничними і трагічними проявами та породжує глибинну зміну стратегій і сенсів існування. Це такі ситуації, в яких відбувається зміна і розвиток етичних і естетичних ідеалів особистості.

Екзистенція – буття людини, що переживає свою унікальність, скінченність, самотність, а також можливість виходу за межі скінченності і самотності, що становить справжнє людське існування.

Етика без моралізаторства – тип етичної рефлексії, заснований на звільненні етики від однозначності оцінок при одночасному недопущенні грубого прагматизму або цинізму. Етика без моралізаторства дозволяє шукати квінтесенцію і основу моралі не в універсальності і категоричності єдиного етичного імперативу, вона спрямована, перш за все, на антропологічні та історичні прозріння, засновані на визнанні існування різних способів обговорення і рішення моральних проблем в різних культурно-історичних контекстах.

Загальнолюдське – поняття, яке окреслює те загальне, що властиве для будь-якого представника людського роду. Це морально-ціннісні норми, які роблять можливою плідну комунікацію представників будь-яких рас, націй і етносів.

Ідеал – найбільш загальне, універсальне уявлення про благо і належне (1); образ досконалості у відносинах між людьми або – у формі суспільного ідеалу – такий устрій суспільства, що забезпечує цю досконалисть (2); безумовний вищий взірець моральної особистості (3).

Сенс життя – філософська категорія, що окреслює проблему значення людської присутності у світі, враховуючи її скінченність.

Цінність – це позитивне або негативне значення об'єктів навколишнього світу для людини, групи, суспільства в цілому.

Відповідальність – категорія етики, що характеризує виконання особистістю свого морального або правового обов'язку, здатність визнати авторство своїх вчинків і прийняти їх наслідки.

Добро і зло – фундаментальні категорії етики, що описують конструктивне і деструктивне відношення особистості до себе, іншої людини і світу. У більшості етичних концепцій категорії добра і зла співвідносяться з гідною і негідною поведінкою особистості, оскільки добро і зло завжди є результатом вільного вибору розумної людини.

Надія – екзистенціальна ситуація граничного буття, що виражає відкритість особистості своїм перспективам.

Совість – категорія етики, що означає стан страждання, незручності і дискомфорту при порушенні норм відповідальності перед собою, іншою людиною або суспільством. Пробудження совісті означає глибинне невдоволення собою. Таке невдоволення викликається не втраченою можливістю, а порушенням моральної заборони або зрадою собі.

Справедливість – етична категорія, що означає відношення до людини і світу на основі уявлень про права людини. Справедливість реалізується в діях, що визначаються розумінням належного. Фундаментальною особливістю справедливості є об'єктивна оцінка вчинків і прийняття відповідальності за них.

Честь і гідність – найважливіші категорії моральної свідомості і морального буття особистості, що окреслюють повагу особистості до себе на основі усвідомлення реальних або потенційних заслуг перед іншими людьми.

Споріднені поняття

Аксіологія – етичне вчення про цінності. Термін введений у філософію німецькими неокантіанцями Г. Лотце та Г. Когеном у 60-х роках XIX ст.

Апатія – бездіяльність, байдужість.

Апологія – захист, виправдання певних положень.

Відчай – екзистенціальна ситуація граничного буття, в якій людина переживає абсолютну неможливість подальшого існування в звичному або новому буттєвому просторі.

Волюнтаризм – світоглядна позиція, згідно якої воля є вищим початком буття людини і світу, а тому – головною умовою реалізації життєвих стратегій (1); характеристика способу відношення до світу авторитарної особистості (2); філософське вчення, що робить поняття волі основним принципом філософствування і що протиставляє стихію волі

раціональному освоєнню світу (3).

Екзистенціальна етика – розділ етики, що досліджує екзистенціали людського буття в контексті добра і зла (1); розділ етики, що досліджує мораль і моральність в граничних ситуаціях і граничному бутті людини (2).

Заборона і воля – екзистенціальні ситуації, взаємодія яких виражає процес становлення волі у повсякденному бутті людини.

Кредо – символ віри, переконань людини.

Туга – екзистенціальна ситуація граничного буття, в якій людина переживає неадекватність власної життєвої стратегії бажаній реальності.

Тема 4 МОРАЛЬНИЙ ДОСВІД І ПРАКТИКА

План

1. Моральні вчинки.
2. Моральний конфлікт.
3. Моральне спілкування. Толерантність. Повага.

Методичні вказівки до теми

Соціальне буття моралі характеризується її проникненням в усі сфери життєдіяльності людей. Моральні цінності постають своєрідним мірилом людських стосунків і вчинків у будь-якій соціально значущій діяльності. **Моральна практика** – це реалізація моральних цінностей через діяльність людей.

1. Моральні вчинки

Моральний вчинок вважається вихідним елементом моральної поведінки. Моральне життя людини не є лише процесом простого засвоєння суми прописних істин чи стандартів поведінки. Воно завжди включає такі компоненти, як моральна орієнтація, моральні пошуки, моральний вибір, моральна мотивація тощо, наслідком «спрацювання» яких стає моральний вчинок. **Моральним вчинком** називають добровільну дію суб'єкта, що має позитивне моральне значення, що об'єктивно відповідає моральній вимозі. Відповідно дію, яка має негативне моральне значення, вважають **провиною**. Моральний вчинок – завжди свідомий акт, що оцінюється, як акт морального самовизначення людини, в якому індивід стверджує себе як особистість у своєму ставленні до іншої людини, до себе самого, до групи або суспільства в цілому.

Вчинок – специфічний вид розумово-вольової дії. На відміну від автоматичних, звичних стандартних дій, при здійсненні вчинку відбувається творення нових індивідуально значущих і суспільно-корисних моральних цінностей, зразків спільної діяльності людей. Вчинок відіграє винятково важливу роль у моральному розвитку особистості, органічно поєднує у собі індивідуальне і суспільне, суб'єктивне і об'єктивне, мотив і наслідок.

Моральний вчинок – завжди свідомий акт, що оцінюється, як акт морального самовизначення людини, в якому індивід стверджує себе у

своєму ставленні до іншої людини, до себе самого, до групи або суспільства в цілому.

Вчинок – це завжди соціально оцінюваний акт поведінки, що пробуджується усвідомленими мотивами. На відміну від імпульсивних дій, вчинок здійснюється відповідно до прийнятого наміру. Вчинок як елемент поведінки підпорядкований мотивам і меті діяльності людини. В ньому проявляється особистість людини – її провідні потреби, ставлення до оточуючої дійсності, характер, темперамент. У вчинку проявляються такі риси особистості, як наполегливість, лицемірство, відвертість, замкнутість тощо. У відповідності з соціальними, етичними і правовими нормами вчинки оцінюються, як моральні або аморальні, чесні або нечесні, героїчні або боягузливі тощо.

У реальному житті буває, однак, не так уже й просто оцінити вчинки людей як моральні або аморальні. Найчастіше враховуються два критерії: чи несуть вони користь або шкоду іншим; чи відповідають вони загальноприйнятим нормам і традиціям.

Але як, наприклад, оцінити вчинок людини, яка вкрала гроші на операцію своїй смертельно хворій дитині, або вчинок людини, котра каже правду бандиту, що переслідує жінку, куди та побігла?

Тому при оцінюванні дій людей як моральних чи аморальних слід ураховувати й такі чинники, як:

- 1) мотивація вчинку;
- 2) умови здійснення;
- 3) засоби здійснення;
- 4) наслідки вчинку.

У розгорнутому вигляді структура вчинку містить послідовну низку певних функціональних етапів його перебігу:

- 1) попереднє усвідомлення, боротьба мотивів;
- 2) вибір (або створення) необхідних засобів досягнення мети;
- 3) ухвалення рішення;
- 4) виконання ухваленого рішення;
- 5) оцінка якості виконання дії;
- 6) фіксація в індивідуальному досвіді результатів і способів здійснення вчинку.

Моральному вчинку завжди передує **моральний вибір**, який розглядають як духовно-практичну ситуацію самовизначення особистості у відношенні принципів, рішень і дій. Відповідно до Аристотеля, моральний вибір свідомий, протилежний потягу, відмінний від бажань, спрямований на те, що залежить від людини.

В момент морального вибору відбувається **боротьба мотивів** – психічний стан особистості і одночасно можливий етап вольової дії, вчинку. Мотив є внутрішньою рушійною силою поведінки людини, він складається з уявлення та почуття, яке насичує його емоційним змістом. Психіка людини перетворюється на арену для боротьби мотивів, які можуть узгоджуватись у прийнятті рішення, а можуть паралізовувати один одного й викликати стан

нерішучості. В такій внутрішній боротьбі відбувається більша частина свідомого духовного життя людини.

Наслідком боротьби мотивів завжди стає вибір необхідних засобів досягнення мети. **Метою** називають передбачення у свідомості результату, на здобуття якого спрямована діяльність людини, групи або усього суспільства. Мета тісно пов'язана із засобами її досягнення. Цей зв'язок відображається в законі оптимальності, який вимагає, щоб мета була практично досяжною, а засоби руху до мети – оптимальними. Мета має винятково важливе значення для спрямування, організації діяльності, постановки конкретних завдань. Після утворення мети для реалізації морального вчинку необхідне виникнення внутрішнього плану дій.

Вольове зусилля – особливий емоційний стан, форма емоційного стресу, що мобілізує внутрішні резерви людини (увагу, пам'ять, мислення, уяву тощо), створює додаткові мотиви та сенси дій; стан душевного напруження. У такому стані особистість здатна загальмувати дію одних мотивів чи підсилити дію інших. Вольове зусилля спрямовується на подолання як внутрішніх, так і зовнішніх перешкод. Це – активний вияв свідомості, спрямований на мобілізацію психічних, фізичних, соціальних, моральних, духовних можливостей і досвіду людини, необхідних для подолання перешкод у процесі діяльності. Особливо мобілізує людину на подолання зовнішніх перешкод вольове зусилля, викликане почуттям обов'язку та морального переконання, духовним ідеалом. Перемога над страхом, лінощами приносить емоційне задоволення та переживається, як перемога над собою. Це найбільші перемоги людини.

Вчинок може бути виражений дією чи бездіяльністю; позицією, вираженою словами; ставленням до чого-небудь, що відображається у вигляді жесту, погляду, тону мови, змістового підтексту; у дії.

Будь яка моральна цінність і формується у процесі здійснення суб'єктом відповідного вчинку, проявляється та закріплюється у ньому. У повсякденному житті співіснують різні рівні моральних цінностей і різноманітні засоби їх втілення, які в цілому утворюють певну «середину» моральної культури суспільства. Крайнощі, або вищий та нижчий прояви вчинків, – це подвиг і злочин.

Подвиг – це вчинок, зумовлений особливим піднесенням морального духу, загостренням почуття обов'язку, вищою мотивацією на добро заради інших. **Злочин** – це вчинок, зумовлений егоїстичними орієнтаціями, внаслідок яких відкидаються як вищі моральні цінності, так і елементарні соціокультурні норми життя.

Вчинок як універсальний засіб самовиявлення, самовдосконалення, самотворення і самопостереження людини в суспільстві може розглядатися як притаманний будь-якій людині, соціальній групі і будь-якій культурі, відбиваючи в собі специфіку і загальний рівень свого суб'єкта. Вчинок завжди включений в систему моральних взаємозв'язків суспільства, а через них і до всіх суспільних взаємозв'язків взагалі.

2. Моральний конфлікт

Моральний конфлікт – це зіткнення моральних норм в індивідуальній і суспільній свідомості, що зумовлене боротьбою мотивацій та вимагає морального вибору. Тобто **моральний конфлікт** є специфічною ситуацією вибору між рівними для даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями. Наприклад, чи рятувати людину, що потопає і благає про допомогу, в якій ви впізнаєте колишнього ділового партнера, що є винуватцем банкрутства вашої фірми, ваших боргів та злиднів вашої сім'ї?

Слово “конфлікт” має латинські корені: *conflictus* означає “протиборство”, “зіткнення”. І за етимологією, і концептуально поняття конфлікту близьке поняттю протиріччя. Хоча варто відзначити, що поняття і термін “конфлікт” може застосовувати лише тоді, коли мова іде про соціальний світ, про взаємодію людей та для характеристики неоднозначності людської діяльності.

Складність морального конфлікту полягає у тому, що будь-який вибір вчинку (як слідування тій або іншій нормі моралі) веде до порушення іншої норми, а уникнути розв'язання конфлікту неможливо.

До моральних конфліктів можна віднести міжособистісні та особистісні конфлікти, хоча перші і не є суто моральними, оскільки в них відсутні деякі аспекти власне моральних конфліктів.

Зовнішні моральні конфлікти (міжособистісні) спричинені суперечностями і розходженнями ціннісних орієнтацій між людьми, які мають різне моральне виховання, належать до різних соціальних груп, дотримуються різних традицій тощо.

Внутрішні моральні конфлікти (особистісні) породжуються складністю й різнохарактерністю самих мотивацій особистості та боротьбою моральних цінностей у її свідомості.

Таким чином, моральний конфлікт – це ситуація, в якій суб'єкт діяльності поставлений перед необхідністю зробити вибір однієї із двох взаємно заперечуючих форм поведінки, або, в більш загальному і абстрактному вигляді, однієї із двох моральних цінностей.

Будь-який конфлікт характеризується такою особливістю як альтернативність, тобто вибору одного із можливих шляхів розв'язання протиріччя. Альтернативність в моральному конфлікті передбачає мінімальний вибір, лише дві можливості, що обумовлює пов'язаність виходу із ситуації морального конфлікту з необхідністю вибору меншого зла або відмови від одного блага заради іншого.

Особливими рисами моральних конфліктів можна виділити:

- зіткнення вимог до поведінки, яке може проявлятися у двох варіантах: по-перше, як протиставлення моральних вимог, і, по-друге, як протиставлення моральної і неморальної (наприклад, правової) вимоги до поведінки;

- особистісний характер морального конфлікту. Ареною морального конфлікту завжди є свідомість окремої людини. Індивід сам повинен визначити свою позицію та лінію поведінки. За своєю природою моральні

конфлікти несуть в собі елементи об'єктивності тобто вони деякою мірою не залежать від волі і свідомості окремої людини, оскільки шляхи розв'язання моральних конфліктів не є байдужими для оточуючих, вони зачіпають інтереси не тільки носія конфлікту, але і інтереси інших людей, набуваючи суспільного характеру;

– з двома першими особливостями моральних конфліктів тісно пов'язані психологічні особливості. Насамперед, це болісне і напружене переживання, яке супроводжує усвідомлення ситуації, що склалася. Як правило це супроводжується негативними почуттями. Як правило люди нерішучі намагаються якимось чином уникнути необхідності зробити вибір та бути готовим нести відповідальність за цей вибір. Зазвичай за таких умов конфлікт залишається нерозв'язаним і лише створюється ілюзія розв'язання, та рано чи пізно він вибухає з новою силою. Моральний конфлікт потребує вирішення шляхом свідомого вибору альтернатив і послідовного виконання прийнятого рішення.

Засобом розв'язання конфлікту є «золоте правило» — «з двох лих обрати менше». Менше зло не є добро, але воно являє собою компроміс у тих випадках, коли гармонія принципово неможлива для учасників конкретної ситуації. Найважливіший та болісний вибір стоїть перед людиною, коли вона повинна обирати між добром і добром. Різні «види добра» можуть знаходитись на різних щаблях нашої ціннісної ієрархії, в такому разі вибір зробити легше: «нижчими» цінностями спокійно поступаються заради «вищих». Але вибір між цінностями «вищими» та рівними за значенням – це завжди важкий внутрішній конфлікт. У такому випадку людина переживає внутрішню боротьбу, в ній відбувається важка аналітична робота, яка націлена на те, щоб передбачити наслідки свого вибору. Яку б цінність людина не поставила на перше місце у своєму виборі, вона завжди буде шкодувати про ту цінність, якою знехтувала.

У філософсько-етичній літературі неодноразово робилися спроби виробити рекомендації, які б сприяли подоланню та розв'язанню моральних конфліктів. Однак «чистих» рецептів розв'язання моральних конфліктів не існує, хоча й намагалися їх знайти, сформулювати як «систему переваг» у різні часи. Загальним принципом у вирішенні моральних конфліктів висувається положення про ієрархію моральних цінностей, систему переваг. Аксіомою у розв'язанні моральних конфліктів нерідко є положення про пріоритет суспільного інтересу перед приватним. На жаль, у реальній дійсності це сприймається та реалізується дуже спрощено: інтересами особи нехтують заради загальних інтересів. Оптимальний вихід з конфліктної ситуації передбачає не тільки готовність особи пожертвувати власними інтересами, а й зусилля суспільства, спрямоване на задоволення інтересів особи. Правильний моральний вибір є можливим тільки за наявності такого зустрічного руху від людини до суспільства та від суспільства до людини.

3. Моральне спілкування. Толерантність. Повага

Важливим елементом загальнолюдського в моралі є моральна культура

спілкування. Спілкування, діяльність, пізнання, складаючи зміст людської життєдіяльності, перебувають у нерозривній єдності, є формами соціальної активності людини. Спілкування слід розглядати як специфічний процес взаємозв'язку і взаємодії суб'єктів, у ході якого відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями і навичками, а також результатами діяльності.

Спілкування – це складний процес установалення і розвитку контактів між людьми, зумовлених різноманітними потребами. Без спілкування не може відбуватися повноцінне становлення особистості, це одна із необхідних і загальних умов формування і розвитку суспільства та особистості.

Зміст спілкування складають як обмін діями, вчинками, думками та почуттями з іншими людьми, так і звернення людини до самої себе – до власної душі, спогадів, совісті, мрій. У цьому плані спілкування становить собою форму творчої активності, що допомагає виявити й розкрити різні грані особистості.

За своєю природою спілкування – соціально-психологічне явище, в якому задіяні основні психічні здібності, якості та характеристики людини. Потреба у спілкуванні не у всіх однакова, бо вона залежить від загального комплексу біосоціальних характеристик особи – стану здоров'я, нервової системи, темпераменту, психічної спрямованості (екстраверти чи інтроверти), традицій, цінностей, норм тощо.

Характерною ознакою спілкування як форми активності є її моральна спрямованість, моральна культура людей, що розкривається в спілкуванні. У спілкуванні людей тією чи іншою мірою завжди присутні моральні мотиви, які утримують спілкування в культурних межах, надають йому людяності. Таким чином, спілкування виступає і як самостійна життєва цінність, що показує, якою мірою людина стає потребою для іншої виключно як людська індивідуальність.

Під **моральним спілкуванням** маються на увазі стійкі зв'язки між людьми, основою яких є панівна в суспільстві моральність, а також духовна потреба в морально-психологічному взаєморозумінні. Рівень культури спілкування, його моральний характер і спрямованість у своїй основі визначаються рівнем розвитку самого суспільного життя, яке може, з одного боку, сприяти повнокровному спілкуванню людей, а отже, й відчуттю радості свого буття, з іншого – породжувати почуття непотрібності, роз'єднаності з рештою людей.

Позбавлення можливості спілкування хворобливо впливає і на молодих, і на старих людей: відірваність від оточуючих, самотність діє на психічний стан, настрої, сприяє формуванню різних комплексів, нездорової уяви тощо. Проблема самотності є однією з найсерйозніших проблем людства, коли відносини не складаються, не породжуючи ні дружби, ні любові, ні ворожнечі, залишаючи людей байдужими стосовно один одного. Самотність – важкий психічний стан, зазвичай супроводжується поганим настроєм і тяжкими емоційними переживаннями. Глибоко самотні люди, як правило, дуже нещасні, у них мало соціальних контактів, їх особисті зв'язки

з іншими людьми або обмежені, або зовсім розірвані.

Призначення та сенс спілкування полягають у тому, щоб людина самовизначилася, самовиразилася, самоствердилася, взаємозбагатилася у процесі взаємодії з іншими людьми, відчула визнання, власну цінність, гідність, повагу. Через спілкування людина дізнається про погляди, почуття, світосприйняття, вчинки інших людей, навчається визнанню цінності іншої людини, залучається до пошуків вічних гуманістичних цінностей – добра, щастя, сенсу життя.

Звернемо увагу на такі виміри спілкування, які є моральними не внаслідок їхньої нормативної регуляції, а за самою своєю внутрішньою суттю. До числа цих моральних вимірів людського спілкування передусім слід віднести толерантність, повагу, співчуття.

Для того щоб повноцінно спілкуватися, люди повинні вміти елементарно співіснувати один з одним, миритися з неминучими розбіжностями поглядів, орієнтацій, стилів життя, «терпіти» інших у різноманітних конкретних ситуаціях. Повноцінне спілкування неможливе без співпереживання, без включення до свого внутрішнього світу цінностей, поглядів, почуттів іншого. Бо, осягаючи причини тих чи інших вчинків, поглядів, оцінок інших людей, особистість починає глибше осягати себе, свої чесноти й вади. Зіставляючи себе з іншими, людина збагачується осягненням складного внутрішнього світу людей, їхніх моральних почуттів.

Від латинського дієслова *tolero* – «несу», «витримую», «терплю» – походить термін «толерантність». **Толерантність** – уміння витримувати іншого таким, яким він є, це визнання за іншими права жити, мислити та чинити по-своєму, тобто визнання права інших бути іншими.

Проблема толерантності завжди постає як проблема внутрішньої моральної культури людей, як потреба стримування гніву, агресії, афективних почуттів і пристрасті.

Поле толерантності має свої межі, а саме – до порушення ключових моральних норм («не кради», «не вбивай», тощо). Толерантність до вбивці, наприклад, сама стає аморальною.

У сучасних підходах до толерантності легко простежується настанова на приборкання ворожості між конфесіями, націями, державами і окремими людьми. Толерантність розглядається тут як чин терплячої стриманості в присутності чогось, що не полюбляється або не схвалюється... Вона передбачає існування того, що вважається неприйнятним. Тож у її значення вбудовано елемент осуду. Ми не толеруємо, коли ми радіємо або коли щось взагалі викликає приязнь чи схвалюється нами... Толерувати – значить спершу засудити, а потім миритися з тим, що засуджується.

Зазвичай людям замало того, що їх лише «терплять», вони прагнуть до більш високого визнання себе як особистостей, претендують на повагу, дружбу, любов. Але, щоб досягти вищих рівнів визнання, треба докласти чималих власних зусиль, у той час як толерантність має бути загальною та доволі простою нормою спілкування у суспільстві.

Якщо толерантність – це «терпляча стриманість» щодо іншого, то

повага додає цьому іншому певний ціннісний статус. **Повага** – це таке ставлення до людини, що реалізує на практиці визнання її людської гідності. Тобто повага повинна наочно підтверджуватися у спілкуванні, до того ж не зводиться до одиничних формальних актів, а створювати цілісну моральну атмосферу спілкування.

Кожна людина, яка прагне відчувати повагу до себе, має домагатися її ціною власних зусиль, і не будь-яких, а лише таких, в яких реалізується потенціал власної людяності, власної душі, власних гуманних намірів. Не можна вимагати поваги до себе, погрожуючи зброєю або просто перебуваючи «напідпитку».

За сучасними цивілізованими уявленнями кожному громадянину суспільства має бути гарантований певний «мінімум поваги», що унеможливорює безпідставні звинувачення, арешт, шантаж, залякування. У розвинутих країнах таку гарантовану повагу мають навіть злочинці: міра її прояву в місцях позбавлення волі розглядається як показник реального рівня гуманності того чи іншого суспільства.

Відсутність реальної поваги до пересічних громадян із боку владної системи, уряду або ідеології зумовлює занепад загальної культури спілкування. Так сталося в радянському суспільстві, де «прості» робітники та селяни цінувалися вище, ніж освічені інтелегентні люди (лікарі, інженери, науковці, викладачі), де схвалювалися пошуки «ворогів народу», доноси, анонімки, де культивувалася атмосфера тотальної підозри, страху. Врешті-решт сфера повсякденного спілкування деградувала, з неї надовго зникли чуйність, делікатність, ввічливість і інші «старорежимні» чесноти, натомість грубість, вульгарність та інші прояви «простоти» стали нормою спілкування, які зберігаються і дотепер.

Брутальність та хамство сьогодення у поєднанні з довгоочікуваною «свободою» спотворюють саме поняття свободи, бо породжують лише таку «розкутість», котра є вільною від будь-яких моральних зобов'язань, справжньої поваги до людини, визнання її гідності, співчуття і милосердя.

Повага як практична реалізація визнання людської гідності знаходить доповнення в самоповазі, що реалізується, насамперед, у визнанні особистих чеснот індивіда ним самим. Цілком природно, що поняття поваги і самоповаги є тісно пов'язані. **Самоповага** – відображення суб'єктивної оцінки власної значимості, відношення до себе як до особистості, позитивна духовна моральна якість, що виражає потребу у високій оцінці та визнанні суспільством.

✍Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте причини моральних конфліктів та способи їх подолання.
2. Чи може задоволення бути фундаментальним моральним принципом? Які три підходи з цього приводу є у філософії?
3. Розкрийте позитивні та негативні якості егоїзму на власних прикладах.

4. Чи згодні ви з таким твердженням: «Чесність підприємця – умова його морального і економічного становища»? Як Ви вважаєте, чи можна таку моральну якість вважати нормою а) в світі бізнесу; б) в інших сферах діяльності?

5. Спробуйте знайти аргументи, щоб заперечити наступне твердження Лоренцо Валли: «...через що інше...виникла дружба, ...якщо не через взаємність послуг, як, наприклад, давати і приймати те, чого вимагає спільна користь, якщо не через радість говорити, слухати і робити разом інші речі? Немає ніякого сумніву, що і основою відносин хазяїв та робітників вважається виключно користь?» Чи згодні ви з такою позицією автора?

6. Чи є самотність, усамітнення необхідною умовою особистісного морального розвитку людини?

7. У чому полягає моральна цінність спілкування?

8. Які прояви людської діяльності і вчинки не можна толерувати? Наведіть приклади.

9. Яку роль у процесі спілкування відіграє повага до іншого? У яких формах може бути виявлена повага?

10. Що значить «бути толерантним»? Яке місце посідає принцип толерантності у сучасному світі?

11. Як ви розумієте такі характеристики спілкування, як «відкритість» і «замкненість», «монологічність» і «діалогічність»? Яка з можливих моделей спілкування, на Ваш погляд, є найбільш продуктивною?

Література

1. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. Прикладна етика. Навч. посіб./ За наук. ред. Панченко В. І. К.: «Центр учбової літератури», 2012. 392 с.

2. Апелъ К.-О. Дискурс і відповідальність: проблема переходу до пост конвенціональної моралі. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. 430 с.

3. Аріелі Ден. Чесно про (не)чесність. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 288 с.

4. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.

5. Вознюк Н. Е. Етика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 300 с.

6. Декомб В. Клопоти з ідентичністю. К.: Стилос, 2015. 281 с.

7. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.

8. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.

9. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2020. 222 с.

10. Мовчан В.С. Етика. Навч. Посібник. К.: Знання, 2007. 307 с.

11. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест. К.: Ніка-Центр, 2016. 192 с.

12. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
13. Северино Е. Сутність нігілізму. К.: Темпора, 2020. 688 с.
14. Тофтул М. Г. Етика. Підручник. К.: Академія, 2011. 437 с.
15. Філіппова І. Етикет – це легко. К.: «Видавничий дім «САМ», 2019. 240 с.
16. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Альтруїзм – один з моральних принципів, що проголошує співчуття і любов до ближнього головними цінностями особистості. Термін введений О. Контом для виразу прагнення, протилежного егоїзму, коли інтереси інших ставляться вище власних.

Гедонізм – моральний принцип, згідно з яким сенс життя полягає в отриманні насолод. Гедонізм – це спроба виправдати насолодою турботи життя. Задоволення і насолода у гедонізмі є критерієм моралі і способом обґрунтування добра.

Евдемонізм – етичний принцип, що вважає головним критерієм моральності і основою моральної поведінки людини прагнення до щастя. На відміну від гедонізму, який отожднює поняття щастя і індивідуальної насолоди, евдемонізм розглядає щастя не лише як насолоду однієї особи, але і як гармонійне поєднання особистісного щастя з інтересами, потребами і цінностями інших людей.

Егоїзм – світоглядний принцип, згідно з яким головною життєвою цінністю є інтереси і потреби окремої людини. На відміну від персоналізму, згідно з яким особа спрямована до конструктивної співпраці на основі поваги до ближнього, егоїзм наполягає на домінанті інтересів індивідуума над інтересами інших людей. Егоїзму протистоїть альтруїзм.

Емпіричність – властивість знання, заснована на досвіді чи внутрішньому почутті.

Задоволення і насолода – екзистенціальні ситуації, взаємодія яких виражає становлення переживання рівня і повноти життя. Задоволення собою виступає одним з критеріїв дорослості в буденному бутті.

Кар'єризм – гонитва за особистим успіхом у службовій та іншій діяльності шляхом задоволення своїх честолюбних прагнень на шкоду суспільним інтересам.

Моральне спілкування – стійкі зв'язки між людьми, основою яких є панівна в суспільстві моральність, а також духовна потреба в морально-психологічному взаєморозумінні.

Моральний вибір – духовно-практична ситуація самовизначення особистості у відношенні принципів, рішень і дій.

Моральний вчинок – добровільна дія суб'єкта, що має позитивне моральне значення, що об'єктивно відповідає моральній вимозі.

Моральний конфлікт – специфічна ситуація вибору між рівними для

даної людини, але взаємовиключними моральними цінностями.

Повага – ставлення до людини, що реалізує на практиці визнання її людської гідності.

Пробачення – категорія моральної свідомості і морального буття особистості, здатної в екзистенціальних ситуаціях образи, заздрості, ненависті не відповідати тим самим. Пробачення означає здатність відокремити зло у вчинках особистості від самої особистості. Це здатність прийняти і зрозуміти Іншого в усій складності і суперечності його натури.

Самоповага – відображення суб'єктивної оцінки власної значимості, відношення до себе як до особистості, позитивна духовна моральна якість, що виражає потребу у високій оцінці та визнання суспільством.

Толерантність – уміння витримувати іншого таким, яким він є, це визнання за іншими права жити, мислити та чинити по-своєму, тобто визнання права інших бути іншими.

Споріднені поняття

Амбіція – честолюбність, пиha, чванливість.

Апломб – надмірна, підкреслена самовпевненість у поведінці.

Відчуження – (у широкому сенсі) – віддалення однієї форми буття від іншої, перехід природи, духу, особи, суспільства в інобуття при втраті зв'язку зі своїми попередніми станами (1); процес і результат порушення єдності людини і світу, а також людини і іншої людини (2).

Діалог – спосіб відкритості людини світу у бесіді або дискусії, який у своїх розвинених формах може ставати пошуком і отриманням істини.

Довіра – поняття етики, що описує стосунки людей, які вірять в загальні цінності, ідеали, мають спільний досвід і спільну долю. Довіра – це практичне втілення віри у взаємодії людей. У формі довіри віра входить у повсякденність і забарвлює її своєю присутністю.

Еготизм – самозакоханість, переоцінка своєї значущості.

Егоцентризм – етичний принцип, одна з форм індивідуалізму.

Краса людини – вища гармонія внутрішнього і зовнішнього, духовного і душевного початків в людині і світі людини.

Краса стосунків – фундаментальний концепт етики, що означає моральну гармонію людей у взаємодії з собою і один з одним.

Нудьга і святковість – екзистенціальні ситуації, що виражають втрату і відновлення інтересу до світу у повсякденному бутті людини.

Тема 5

ПРИКЛАДНІ ЕТИЧНІ ПОНЯТТЯ (медична етика, деонтологія)

План

1. «Медична етика» та «деонтологія» – визначення понять.
2. Витоки медичної деонтології та етичні основи сучасної медицини

3. Основні деонтологічні проблеми сучасної медицини: ятрогенії; лікарська таємниця; евтаназія; деонтологічні аспекти в сфері генетики.

Методичні вказівки до теми

1. «Медична етика» та «деонтологія» – визначення понять

У процесі здійснення будь-якої діяльності люди вступають між собою в ділові та особисті взаємовідносини. Результативність, або ефективність, цих взаємовідносин значною мірою зумовлюється стилем поведінки партнерів у процесі їх формування та здійснення. Кожна така група, залежно від специфіки своєї професійної діяльності або етичних особливостей, формує деякі моральні норми, встановлює певну сукупність загальних правил поведінки як у власному середовищі (між собою), так і при спілкуванні з усіма «іншими», тобто тими, хто не належить до цього специфічного середовища. Тим самим створюється певний моральний клімат, у якому ця діяльність відбувається.

У зв'язку з тим, що будь-яка професійна діяльність регламентується певними законодавчими нормами, а реалізується людьми, які живуть і діють в оточенні інших людей, можна зробити висновок, що етика будь-якої професійної діяльності складається:

1) із системи моральних норм, обумовлених чинним законодавством, вимог якого необхідно дотримуватися з тим, щоб у процесі професійної діяльності суб'єкти не переступали норм правової моралі; таку етику можна визначити як «правову» етику певної професії;

2) із системи норм поведінки всередині певної професійної спільності людей, які зумовлюються специфічними умовами їх професійної діяльності: клятва Гіппократа, військовий устав, дипломатичний протокол тощо; таку етику можна визначити як «корпоративну» етику певної професії;

3) із системи норм загальнолюдської моралі, тобто із системи норм звичайної людської моральної поведінки, які мають бути притаманні будь-якій вихованій людині, незалежно від її становища в суспільстві та професійної належності; таку етику можна визначити як «загальну».

Природно, що усі ці етичні складові при здійсненні будь-якої діяльності мають функціонувати в єдиному комплексі, спільно і злагоджено. Саме це і буде в сукупності визначати професійну етику.

Медична етика – це наука про систему норм і правил поведінки і моральної зовнішності лікаря та всього медичного персоналу. Етичні закони лежать в основі лікарської діяльності, у взаєминах лікаря і пацієнта. Медична етика включає постулати про обов'язки лікаря і пацієнта, лікарську таємницю, лікарські помилки, ятрогенію, проблеми евтаназії.

Медична етика має внутрішній зв'язок з компетентністю, кваліфікацією лікарів, медичних сестер, провізорів за їх діловими якостями. Не власне моральні якості, а їхнє поєднання з професійними знаннями, навиками і досвідом створює ту своєрідну домінанту, яка реалізується під час виконання професійного обов'язку.

Деонтологія (від грец. deontos – належне, logos – вчення) – розділ

етичної теорії, в якому розглядаються проблеми обов'язку, моральних вимог і нормативів та взагалі зобов'язання, як специфічної для моральності форми прояву соціальної необхідності. Деонтологія – це наука про професійну поведінку людей, сукупність етичних норм, необхідних для виконання ними своїх професійних обов'язків. Вперше термін «деонтологія» введено англійським філософом І. Бентамом на початку XIX сторіччя, який використав його для позначення вчення про мораль в цілому. У творі «Деонтологія, або Наука про мораль» (1834), він затверджує керівним етичним принципом поведінки принцип корисності. Етичний ідеал, за Бентамом, – «найбільше щастя найбільшій кількості людей»; критерій моралі – «досягнення користі, вигоди, задоволення, добра і щастя»; кожна людина прагне збільшити задоволення, що отримується від життя та, відповідно, зменшити страждання.

Медична деонтологія – суміжна дисципліна між етикою і медициною, область медичної етики; вчення про моральний обов'язок, етичні обов'язки і етичні норми поведінки медичного персоналу, що забезпечують оптимальну якість та результативність його роботи з відновлення і збереження здоров'я людей.

Ключовим поняттям медичної деонтології є професійний обов'язок лікаря перед суспільством і пацієнтами. Медична деонтологія припускає право медиків на професійну гідність і честь, включає нормативні принципи поведінки лікаря. Вона має найбільш прикладний характер, безпосередньо регулює сферу людських відносин. У вузькому сенсі медична деонтологія – це сукупність конкретних норм і принципів медичної моралі стосовно певної спеціальності. Оскільки лікарські спеціальності істотно розрізняються, то деонтологічні вимоги, що регулюють практичну діяльність лікарів-фахівців, мають специфічний характер (розрізняють медичну деонтологію терапевта, хірурга, акушера-гінеколога, педіатра, онколога, психіатра, дерматовенеролога та інших).

Основні сфери регуляції загальної та спеціальної деонтології:

- взаємовідносини між лікарем і пацієнтом, зокрема, у присутності інших хворих та інших колег (відносини «за вертикаллю»);
- взаємовідносини між лікарем і пацієнтами-дітьми;
- взаємовідносини між лікарем і близькими пацієнта, зокрема, у присутності самого пацієнта та у присутності сторонніх;
- взаємовідносини між лікарем і його колегами, зокрема, у присутності пацієнта, його близьких і сторонніх (відносини «за горизонталлю»);
- взаємовідносини між лікарями і середнім (молодшим) медперсоналом, зокрема, у присутності хворих;
- відношення лікаря до лікарської таємниці і його право на розповсюдження інформації;
- право лікаря на експеримент і етичні проблеми медичних досліджень;
- проблема юридичної відповідальності лікаря;
- проблема матеріальної і моральної винагороди лікаря.

2. Витоки медичної деонтології та етичні основи сучасної медицини

Основні етичні норми, які формувалися в процесі надання медичної допомоги хворим, були узагальнені й сформовані вченими-лікарями різних епох. Так, у древньоіндійській книзі «Аюрведа» («Книга життя» – V–VI ст. до н. е.) знаходимо досить чіткий портрет лікаря: «Він повинен мати чисте, співчутливе серце, правдивий характер, спокійний темперамент, вирізнятися великою поміркованістю і порядністю, постійним прагненням робити добро».

Перші наукові узагальнення народного досвіду лікування і правил поведінки лікаря біля ліжка хворого знаходимо в працях Гіппократа (V–VI ст. до н. е.) та інших вчених Стародавніх Греції і Риму. У «Клятві Гіппократа» чітко сформульовано професійний обов'язок лікаря: «Чесно служити хворій людині, у своїх діях утримуватись від завдання будь-якої шкоди і несправедливості». Гіппократ першим сформулював обов'язки лікаря перед пацієнтом і систематизував правила медичної етики, які мають актуальність і в теперішній час. «Primum non nocere» («не нашкодь») – основний принцип лікування, закладений Гіппократом, лежить у витоків лікарської етики. І в сучасній медицині зберігається актуальність принципу «при лікуванні не завдавай шкоди». Шкода може бути завдана бездіяльністю, недбалістю, некваліфікованими діями, злими намірами.

Реалізація етичних основ у медицині включає:

- інформування пацієнта про його права та про стан його здоров'я;
- гуманне ставлення до пацієнта;
- повага до людської гідності та автономії (самостійності) пацієнта пацієнта; повага прав пацієнта на проведення медичних втручань або відмови від них;
- орієнтація на іншу людину як на учасника взаємодії;
- недопущення моральної та фізичної шкоди пацієнтові; заборона брати участі в діях проти здоров'я хворого;
- недопущення експериментів над людьми;
- збереження професійної таємниці;
- надання допомоги всім, хто її потребує, незалежно від расової, політичної та релігійної приналежності;
- підтримка на високому рівні своєї професійної компетентності;
- підтримка шанобливого ставлення до своєї професії та до своїх колег; утримання від вчинків, які можуть принизити гідність професії лікаря
- участь у медико-санітарній освіті населення.

Міжособистісні відносини між лікарем та хворим будуються за принципом практичної взаємодовіри, адже довіра як морально-психологічна категорія визначає ставлення як до дій іншої особи, так і до себе самої, ґрунтується на переконанні, що діє ця особа правильно, їй притаманні сумління і чесність. Довіра є обов'язковим компонентом у діяльності будь-якої соціальної групи, у якій люди спілкуються і мають тимчасові чи постійні цілі. Такими цілями у взаємовідносинах лікаря та хворого є успіхи у лікувальному процесі.

Взаємовідносини лікаря і хворого – це не просто обмін інформацією, це частина лікування.

Усе розмаїття підходів до співробітництва лікаря та хворого складається із чотирьох головних компонентів: а) підтримки; б) розуміння; в) поваги; г) співчуття.

Підтримка – одна із найважливіших умов правильних взаємин лікаря і хворого. Підтримка у цьому випадку означає прагнення лікаря бути корисним для хворого. Однак це не означає, що лікар повинен взяти на себе всю відповідальність за стан здоров'я і настрій хворого. Тут мають допомагати і сім'я та близькі друзі хворого. Однак головні ресурси, імовірно, приховані у самому хворому. Їхнє повне розкриття й використання стане можливим, якщо хворий усвідомить: лікар прагне допомогти, а не намагається примусити.

Розуміння хворого з боку лікаря – це підґрунтя, на якому закріплюється довіра, адже хворий переконається, що його скарги зафіксовані у свідомості лікаря і він їх активно осмислює. Розуміння може бути виражене і невербальним шляхом: поглядом, кивком голови тощо. Тон та інтонація здатні демонструвати як порозуміння, так і відстороненість, незацікавленість. Якщо хворий переконається у нерозумінні і небажанні зрозуміти, то він автоматично перетворюється з помічника лікаря на його супротивника. Невиконання лікарських рекомендацій (і, як наслідок цього – відсутність ефекту від лікування) може бути єдиною ознакою того, що хворий не впевнений у зацікавленості лікаря його конкретним випадком, у бажанні лікаря вникнути в ситуацію і розібратися професійно.

Повага передбачає визнання цінності хворого як індивіда і серйозності його тривоги. Ідеться не тільки про згоду вислухати людину, головне – продемонструвати, що її слова є вагомими для лікаря: необхідно визнати значущість подій, які мали місце в житті хворого, і особливо тих, що становлять інтерес з погляду лікаря-професіонала. Важливі прості речі, приміром, швидко запам'ятати ім'я і прізвище хворого. Постійно переривати розмову з хворим або самому вести у його присутності сторонні розмови — означає продемонструвати неповагу до нього.

Співчуття – ключ до співпраці між лікарем та хворим. Необхідно вміти поставити себе на місце хворого, подивитися на світ його очима. Співчуття – це певною мірою своєрідна екранізація (поглинання) почуттів іншого на свою духовну сферу. Співчуття починається з факту нашої присутності, інколи мовчазної, з очікування, коли хворий заговорить. Лікар повинен терпляче слухати хворого, навіть коли він повторюється, давати можливість обговорювати причини і наслідки хвороби, його майбутнє. Певна дистанція (непомітна для хворого) між лікарем та хворим повинна завжди витримуватися, що буде гарантувати лікарю збереження свого авторитету й гідності.

Принципи ефективної комунікації лікаря і пацієнта:

1) взаємодія: не просто передача інформації, а зворотній зв'язок (відповіді, уточнення);

2) скорочення зайвої невизначеності: невизначеність відволікає увагу і заважає точності (невизначеність стосовно ролі, яку певний лікар буде відігравати в лікуванні, стосовно очікуваних результатів тощо);

3) спиралевидна модель спілкування: якщо хочете отримати результат, треба повторювати інформацію;

4) природна манера спілкування: максимальне обмеження використання спеціальної медичної термінології, пояснення складних медичних термінів і процедур простими словами;

5) використання невербальних способів комунікації: інтонація, жест, вираз обличчя, постава, – значення має все, особливо для дітей;

6) планування з точки зору результатів: поставити для себе питання: чого ви хочете досягти? (заспокоїти, налякати, стимулювати);

7) повне інформування пацієнта: він визначає процес лікування.

Гуманнізм є однією з вихідних засад професійної придатності лікаря. Від його компетентності, людяності ставлення до інших та від гуманності медицини загалом залежить здоров'я та життя людей. Рівень розвитку медицини, соціальне становище медиків – об'єктивні показники усвідомлення суспільством цінності людського життя. Це визначило особливе місце медицини і професії лікаря в житті людських спільнот.

Гуманність медицини передбачає широку просвітницьку роботу для формування культури ставлення людини до власного життя та організму як його носія. Зокрема, це питання балансу між накопиченням та витратою енергії, чергування навантажень і відпочинку, а також розумне обмеження й уникання споживання продуктів та напоїв, шкідливих для здоров'я.

Похідними від ідей гуманізму в практиці лікаря є наступні принципи: «не нашкодь», «роби добро», принцип справедливості, принцип пошани прав і гідності людини, принцип правдивості, принцип конфіденційності, принцип дотримання обов'язку, принцип пошани автономії пацієнта.

Фармацевтична етика має свої напрями:

- відносини фармацевтів з покупцями;
- фармацевта з лікарем;
- фармацевта з хворим;
- фармацевта з фармацевтом.

Фармацевта повинні відрізнити такі якості, як повага до хворого, контроль над собою, недопустимість помилок у роботі, постійне прагнення до підвищення рівня знань в галузі медицини, вміння застосовувати ці знання у своїй практичній діяльності, постійно підвищувати знання населення в галузі наукової медицини (роз'яснення про шкідливість самолікування, роль ліків та вірний їх вибір).

Аптечні працівники у своїй професійній діяльності постійно спілкуються з хворими та їх рідними. Складність відносин фармацевта з хворими полягає в тому, що до аптеки звертаються всі, тоді як до лікаря тільки хворі з його спеціалізації. У спілкуванні з людьми, які приходять за ліками, потрібно враховувати, що психіка хворого вразлива, людина заклопотана своєю хворобою, є дратівливою, більш напружена, схвилювана.

Враховуючи це, працівник аптеки повинен вести розмову ввічливо, тактовно, із співчуттям. Потрібно пам'ятати, що потрібно всіх обслуговувати терпляче, сором'язливих – турботливо, сердитих – з уважністю, грубих – стримано, спокійно, холоднокровно. Звертаючись до хворого, фармацевт повинен знати, що, крім ліків, є ще добре слово, яке також лікує. Обов'язок турбуватися про здоров'я хворої людини вимагає від провізора особливого почуття і уваги до його потреб.

Враховуючи специфіку самої професії медика, медична етика є необхідною і невід'ємною стороною професійної діяльності. Відсутність якостей, які вимагає від лікаря медична етика, є свідченням його професійної непридатності. Аморальним людям має бути закритий доступ до цієї зовсім особливої сфери людського буття, якій потрібні люди чесні, мудрі, самовіддані. Збереження благородних етичних традицій медицини є одним із головних завдань медичної деонтології.

3. Основні деонтологічні проблеми сучасної медицини: ятрогенії; лікарська таємниця; евтаназія; деонтологічні аспекти в сфері генетики

У сучасних умовах питанням медичної деонтології у всіх країнах приділяють велику увагу. У багатьох країнах (Франції, ФРН, Італії, Швейцарії, США тощо) існують національні деонтологічні кодекси. Ряд документів мають міжнародний характер: до них слід віднести Женевську декларацію (1948), Міжнародний кодекс медичної етики (Лондон, 1949), Гельсінсько-Токійську декларацію (1964, 1975), декларацію Сіднея (1969), декларацію, що стосується відношення лікарів до тортур (1975), Конвенцію про захист прав і достоїнства людини у зв'язку з впровадженням досягнень біології і медицини (1997), Європейську хартію з прав пацієнтів (2002) та інші.

Ятрогенія (від грец. *iatros* – лікар, *gennum* – створювати, породжувати) – це будь-які небажані або несприятливі наслідки профілактичних, діагностичних та лікувальних втручань або процедур, які призводять до порушень функцій організму, обмеження звичної діяльності та інвалідизації або навіть смерті; ускладнення медичних заходів, які розвилися в результаті як помилкових, так і правильних дій лікаря. Ятрогенії можна представити як захворювання, породжені лікарем. У формуванні ятрогеній зазвичай відіграють роль ситуаційні моменти, що несприятливо склалися, в період контакту лікаря з хворим.

За даними ВООЗ, ятрогенії зустрічаються у 20% хворих і складають 10% в структурі госпітальної смертності. Наявною є парадоксальна ситуація, коли разом з безперечною користю медицина може породжувати наслідки ще більш негативні, ніж основне захворювання (залишення інструментів в організмі після операції, внутрішньо-лікарняне інфікування, лікарські алергії, післяопераційні захворювання).

На другій Всесоюзній конференції з проблем медичної деонтології (1977) було запропоновано розділити всі ятропатогенії на три групи:

- ятропсихогенії – порушення, обумовлені впливом на психіку хворого;

– ятрофармакогенії – розлади, пов'язані з негативним впливом лікарської терапії;

– ятрофізіогенії – захворювання, викликані фізичним впливом медичних заходів.

Виділяють також ятрогенії впливу (медикаментозна; маніпуляційна; наркозно-реанімаційна, хірургічна, аліментарна, променева) та ятрогенії бездіяльності.

Логічним продовженням права людини на гідне життя, як природного права кожної людини, є визнання такого ж природного її права на гідну смерть. У біомедичній етиці моральні проблеми вмирання виникають як «інша» сторона життєдіяльності людини в результаті, так званих, нестандартних ситуацій в практиці медицини, примушуючи медичне співтовариство переглядати і заглиблювати зміст цінностей, що діють в ньому. **Евтаназія** (від грец. Eu – добре і thanatos – смерть) – поняття, що означає навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковного хворого, який перебуває в термінальному стані, з метою припинення його страждань. Людина, яка вмирає, має право визначити, що для неї важливіше: бути людиною, яка володіє самосвідомістю і розумом, або просто залишатися ще якийсь час живою, в стані штучної підтримки життя. Таке рішення пов'язане з ціннісним підходом до життя і може бути розглянуто як прояв самоповаги особистості.

Проблема евтаназії пов'язана, насамперед, з правом людини на життя, яке має кілька аспектів:

- право на збереження життя (індивідуальності);
- право розпоряджатися власним життям;
- право піддавати своє життя значному ризику;
- право вирішувати питання про припинення власного життя.

В деяких випадках життя і діяльність людини пов'язані з високим ризиком для її життя і здоров'я, але це не забороняється законом, значить, побічно визнається (діяльність вченого, який ставить на собі експеримент, полярника, космонавта, спортсмена-автогонщика). Не заохочується, але й не переслідується рішення людини покінчити життя самогубством.

Але в питанні про евтаназію суспільство, держава і закон заперечують право людини розпоряджатися своїм життям. Аргументація наступна. Будь-яка юридична дія (тобто дія, що має юридичні наслідки, а рішення померти є саме таким) в основі має базовий принцип: вона має відповідати вільному волевиявленню самої особи. Тобто людина повинна бути здатною розуміти свої бажання, свою волю і наслідки своїх дій. Проте людина, що страждає на біль, з точки зору законодавця, не здатна адекватно визначити свої бажання, сформулювати свою волю (вона не померти хоче, а хоче, щоб припинився біль). Тому будь-які дії лікаря, який на прохання пацієнта допоможе тому піти з життя, яким би чином це прохання не було оформлене, з позиції Кримінального кодексу України є навмисним вбивством.

Інший юридичний аспект цієї проблеми полягає в тому, що право на життя є невідчужуваним, тобто людина не може сама від нього відмовитися.

Так само як невідчужуваним є право на свободу. Особа не може попросити позбавити її права на свободу і посадити в колонію через те, що вона так хоче.

Отже, питання евтаназії залишається однією з «відкритих» проблем біомедичної етики, проте для кримінального права ця дискусія вирішена.

Генетика (від грец. genesis – походження) – галузь біології, що вивчає закони спадковості і мінливості живих організмів, методи управління спадковістю і спадковою мінливістю для отримання потрібних людині форм організмів або з метою управління їх індивідуальним розвитком. Сьогодні генні технології і біотехнології можуть втручатися в долю людини. Все, що вдається робити з мікроорганізмами, окремими клітинами, тваринами, ссавцями принципово можливо зробити з людиною, людською яйцеклітиною. При цьому деякі учені вважають, що їх діяльність ні в чому не повинна бути обмежена: те, що вони хочуть, вони можуть і повинні робити. Проте наукова «цікавість», що задовольняється за будь-яку ціну, небезпечна і не сумісна з гуманністю етики. У сфері генетичної біомедицини загострюються або модифікуються традиційні проблеми біомедичної етики: проблема збереження лікарської таємниці при генетичному тестуванні (суб'єктом дотримання принципу конфіденційності і збереження лікарської таємниці стає тут не тільки пацієнт і його родичі, але і діти, що ще не народилися); генетична паспортизація – отримання відомостей про генетичні особливості організму і складання на їх основі генетичних паспортів, в яких наголошується генетична схильність до спадкових і деяких інших захворювань; проблема клонування; створення генетично модифікованих організмів тощо.

Свого часу американський філософ-екзистенціаліст Ганс Йонас сформулював «новий імператив» як основу сучасної філософії відповідальності та біоетики: «Роби так, щоб наслідки твоїх дій були сумісні зі збереженням справжнього людського життя на Землі».

✎ Питання для самоконтролю

1. Що пов'язує між собою медичну етику та деонтологію?
2. Які основні документи регулюють медичну етику в сучасному світі?
3. Яким чином розвивалися ідеї медичної деонтології протягом історичного розвитку суспільства?
4. Поясніть, яким чином вивчення студентами медичних університетів етики впливає на проблематику ятрогенії в сучасному суспільстві.
5. З чим пов'язана проблема евтаназії в сучасному світі? Сформулюйте свою позицію щодо цієї проблеми та поясніть.
6. Як сучасний розвиток медичних наук впливає на деонтологію в медицині?
7. Розкрийте проблему застосування генних технологій у відношенні людини. Сформулюйте свою позицію з цього питання.
8. На яких моральних засадах має базуватися комунікація між лікарем і пацієнтом?

9. В чому сутність і специфіка етичного кодексу фармацевтичного працівника?

10. Чи згодні ви з точкою зору, що комунікація лікаря і пацієнта має лікувальний ефект? Обґрунтуйте відповідь.

Література

1. Алексеєнко А.П., Лісовий В.М. Соціально-філософські та етичні проблеми медицини. Харків: Колегіум. 2010. 340 с.

2. Деонтологічні аспекти відносин лікар-пацієнт : методичні рекомендації для студентів 2-го курсу медичного факультету з дисципліни «Деонтологія в медицині» [Електронний ресурс] / укладач Н. В. Хрол. Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2024. 35 с.

3. Ковальова О. М., Сафаргаліна-Корнілова Н. А., Герасимчук Н. М. Деонтологія в медицині: підручник. Харків, 2014. 258 с.

4. Комунікації в охороні здоров'я [монографія] / М.А. Знаменська, Г.О. Слабкий, Т.К. Знаменська Київ, 2019. 194 с.

5. Кривоносов М.В., Алексеєнко А.П. Філософські соціально-екологічні проблеми медицини. Харків, 2002. 215 с.

6. Людяність та емпатія в охороні здоров'я. Посібник для викладачів. – Київ: Майстер книг, 2022. – 366 с.

7. Основи деонтології: навчальний посібник [Електронний ресурс]: навч. посібн. для студ. спеціальності 227 «Фізична терапія, ерготерапія», спеціалізації «Фізична терапія» / укл. Ю.В. Копчинська, С.Б.Латенко; Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 87 с.

8. Спиця Н. В. Деонтологія в медицині. Навчально-методичний посібник для студентів II курсу медичних та фармацевтичних факультетів. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2017. – 83 с.

9. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д.ю.н., проф. С.Б. Булеци; д.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.

Словник-мінімум

Біоетика – систематичне дослідження людської поведінки в межах наук про життя та здоров'я, що проводиться в світлі моральних цінностей та принципів; опрацьовує методологію прийняття рішень, адекватних із соціальної, медичної, психологічної та правової точок зору; галузь науки, котра формується на межі медичної етики та етики науки; міждисциплінарна галузь досліджень та експертизи, предметом котрої є ціннісна проблематика, що стосується лікаря та пацієнта, а також етичні проблеми, що виникають в біомедичних дослідженнях та в науках про поведінку, зокрема при експериментуванні на людині; етичні аспекти проблем, пов'язаних з виділенням та розподілом ресурсів на охорону здоров'я та медичну допомогу.

Деонтологія (грец. δέον – належне) – вчення про проблеми моралі і моральності, розділ етики. Термін введений Дж. Бентамом для позначення

теорії моральності як науки про мораль. Характеристика проблем людського обов'язку, розглядає обов'язок як внутрішнє переживання примусу (моральна вимога), задається етичними цінностями.

Евтаназія (грец. εὖ добро та грец. θάνατος смерть) – умисне припинення життя невиліковно хворого з метою позбавлення його від нестерпних страждань, що не піддаються лікуванню наявними медичними методами та засобами.

Лікарська таємниця – медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних чи службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, крім передбачених законодавчими актами випадків.

Медична деонтологія – сукупність етичних норм і принципів поведінки медичного працівника при виконанні своїх професійних обов'язків.

Медична етика – галузь етичної науки, яка досліджує об'єктивні основи, сутність, специфіку, структуру й основні функції моралі працівників медичної сфери діяльності.

Ятрогенія – (дав.-гр. ἰατρός «медик»+дав.-гр. γένεσις «походження»; англ. Iatrogenesis) – помилкові або неадекватні дії медичного працівника, як несвідомі, так і свідомі, що призвели до виникнення захворювання, ускладнення або смерті пацієнта.

Споріднені поняття

Відповідальність – загальносоціологічна категорія, яка виражає свідоме ставлення особи до вимог суспільної необхідності, обов'язків, соціальних завдань, норм і цінностей; означає усвідомлення суті та значення діяльності, її наслідків для суспільства і соціального розвитку, вчинків особи з погляду інтересів суспільства або певної групи.

Генна інженерія – сучасна біотехнологія, отримання нових комбінацій генетичного матеріалу шляхом маніпуляцій, що проводяться поза клітиною, з молекулами нуклеїнових кислот і перенесення створених конструкцій генів в живий організм, внаслідок чого досягається їх включення і активність в цьому організмі і у його потомства; наука про генетичне конструювання нових форм біологічно активної ДНК, нових форм клітин, цілих організмів за допомогою штучних прийомів перенесення генів.

Гуманізм (від лат. humanus – людський) – світогляд, заснований на принципах рівності, справедливості, людяності у відносинах між людьми, пройнятий любов'ю.

Тема 6 ЕСТЕТИКА ЯК ФІЛОСОФСЬКА НАУКА

План

1. Естетика як філософська наука.
2. Феномен естетичного, його інтерпретації та структура.
3. Основні естетичні категорії.

Методичні вказівки до теми

1. Естетика як філософська наука

Естетика (від. гр. *aisteticos* – те, що сприймається чуттєво) – філософська наука про прекрасне, про творче ставлення людини до дійсності, філософське вивчення мистецтва; про сутність чуттєвої культури людини та закони розвитку мистецтва; про прекрасне в дійсності, особливості і загальні принципи творчості, в тому числі закони розвитку мистецтва як особливої форми естетичного ставлення до дійсності.

Естетика – це наука про загальні закони художнього освоєння і пізнання дійсності, розвитку мистецтва, його ролі в житті суспільства. Предметом естетики як науки є весь світ, всі процеси, що діються в ньому, людина і вся її культура, вся її діяльність, всі предмети з тої сторони і в тій мірі, в якій вони мають цінність для людства як покоління, тобто естетичну значимість.

Проблема прекрасного є одним з основних питань філософії з моменту її появи. Становлення перших естетичних уявлень слід співвіднести з тим значенням, якого давньогрецька філософія надавала людським почуттям взагалі. *Сократ*, спираючись на принцип доцільності, намагається розкрити співвідношення між етичним і естетичним, прекрасним і корисним, прагне визначити поняття «ідеал». Він використовує одне з найголовніших понять античної естетики, яке означало гармонію зовнішнього і внутрішнього, – поняття «*калокагатія*» – поєднання слів «прекрасний» і «добрий». Естетична спадщина *Платона* пов'язана з дослідженням природи естетичного почуття, джерел талановитості, проблем естетичного виховання, вивченню мистецтва. Він наголошує на відносності краси, на шляхах досягнення абсолютного прекрасного.

Аристотель першим дав розгорнуту структуру естетичних категорій, запропонував власне розуміння прекрасного, обґрунтував основний принцип творчої діяльності митця – принцип «мімесісу» – наслідування дійсності. Через наслідування людина набуває перші знання, навички. У своїх працях «Етика», «Поетика», «Риторика», «Метафізика» Аристотель розглядає мистецтво через роди і жанри, залучає до аналізу естетичних проблем такі поняття: «канон» (система норм і правил), «гедонізм» (насолада), «алегорія» (образне іномовлення).

Естетика Середньовіччя пов'язана з формуванням творчого потенціалу нової релігії – християнства. *Фома Аквінський* визначає поняття «краси» через «задоволення», тобто красою є те, що задовольняє людину в процесі

чуттєвого споглядання навколишнього світу. Мистецтво – це діяльність, а творчий процес схожий на творчість природи. Серед функцій мистецтва найважливішими вважає виховну і емоційну.

Естетика Відродження наголошувала на ролі людини як у реальному житті, так і мистецтві. Естетичне, як зазначав Лоренцо Валла, стимулюється людським чуттям, передусім зором, слухом.

Утвердження естетики як самостійної науки відбулося лише у XVIII ст. Термін запровадив німецький філософ і теоретик мистецтва *Олександр Готліб Баумгартен*. Спираючись на грецькі поняття – ейсетикос, естетіс, естаноме, естаномай – Баумгартен увів новий термін «естетика», назвавши так новий розділ своєї філософії. Він виходив з вчення Лейбніца, який розрізняв у духовному світі людини три сфери – розум, почуття, волю, кожна з яких заслуговує на самостійний науковий розгляд. Вчення про діяльність розуму – це логіка, вчення про діяльність волі – етика, розгляд почуттів не набуло самостійного статусу.

Предмет естетики Баумгартен визначав через поняття «досконале», зазначаючи, що естетика – це наука про досконале в світі явищ, про досконалість чуттєвого пізнання й удосконалення смаку. Філософ поділив естетику на дві – теоретичну (повинна займатися проблемами краси, специфікою чуттєвого сприйняття) і практичну (займається проблемами розвитку мистецтва). Відповідно, у його концепції відбувається розподіл предмета науки на дві частини:

а) естетичне як вияв ціннісного ставлення людини до дійсності: розглядає природу, специфіку і творчий потенціал естетичного, а також категорії естетики – «прекрасне», «трагічне», «комічне»;

б) художня діяльність людини: її структура та функціональна своєрідність, природа художнього таланту, видова, жанрова, стильова самобутність мистецтва.

Ця ідея отримала розвиток в працях представників німецької класичної філософії. В центрі своїх естетичних пошуків вони висували проблеми прекрасного і шукали об'єктивні основи краси. Головним інтересом *І. Канта*, є зосередженість на аналіз суб'єктивних умов сприймання краси, питання про природу краси. Він неодноразово висловлювався в тому сенсі, що немає науки про прекрасне, а є тільки критика прекрасного. Естетичні почуття, згідно Канту, безкорисливо зводяться до чистого милування предметом. Предмет милування є не що інше, як форма. Отже, прекрасне є предметом незацікавленого милування. Прекрасне те, що подобається усім без жодного інтересу, своєю чистою формою.

На противагу Канту, *Гегель* зводив філософію естетики до філософії мистецтва. Він об'єднав і систематизував найголовніші ідеї своїх попередників, та ввів на розгляд естетичних проблем діалектику та історизм. Гегель запропонував теорії видів і форм мистецтва (архітектура, скульптура, музика, живопис), розкрив природу мистецтва його функціонування та специфіку. Естетика Гегеля розглядає принцип історичного розгляду мистецтва і послідовно підкреслює його соціальне значення. Згідно з

концепцією Гегеля, мистецтво проходить три фази: символічну, класичну та романтичну, під час яких змінюється співвідношення та форма мистецтва. Але міняється не тільки художній засіб втілення ідеалу, але змінюється і громадянський ідеал, він стає дедалі складнішим і глибшим зі сторони свого морального змісту.

Ця тенденція закріпилася і до наших днів, що примушує говорити про двопредметність естетичної науки і структурну складність самого визначення естетики.

Предмет естетики:

1) людська чуттєвість, що відповідає за цілісне, образне осягнення світу; питання природи, специфіки й творчого потенціалу естетичного, категорії естетики – прекрасне, трагічне, комічне тощо; прекрасне як образ реального предмета, що досяг найвищого ступеня досконалості та гармонійності;

2) мистецтво, як сфера духовно-практичної діяльності людей, що спрямована на художнє осягнення та освоєння світу і задовольняє універсальну потребу людини – відтворювати навколишню дійсність в розвинутих формах людської чуттєвості; художня діяльність людини, структурна й функціональна її своєрідність, природа художнього таланту, видова, жанрова та стильова самобутність мистецтва.

Обидві частини, хоч і тісно взаємопов'язані, проте відносно самостійні.

Естетика є особливою сферою філософського знання. Якщо філософія в основному оперує «чистими» категоріями, то естетика залучає до свого кола поняття, що здаються з першого погляду досить простими. «Простота» їх полягає у тому, що вони досить часто присутні в живій мові, перебувають постійно «на слуху». Дійсно, люди постійно користуються категоріями прекрасного й піднесеного, трагічного й комічного – вони їм необхідні при оцінці певних ситуацій, явищ, конкретних людей, історичних подій тощо.

Філософська естетика покликана займатися проблемою людської чуттєвості – частиною проблеми свідомості. Мистецтво розвиває й виховує цю особливу сферу людського духу – чуттєвість. Його розуміють як творчу діяльність, спрямовану на перетворення навколишнього світу й людини за законами краси. Мистецтво реалізується через різноманітні види, жанри, стилі.

Мистецтво змушує людину ставитися до світу як до Пізнання! Можна стверджувати, що це є критерієм визначення мистецтва і немистецтва.

Мистецтво повинне торкатися вічних субстанцій, глибинних питань (любов, смерть...). Мистецтво – серйозне ставлення до буття. Якщо ж людині даються готові відповіді, то це схоже на споживання (супермаркет, бізнес-шоу).

Особлива природа естетики як науки пов'язана з її інтегрованістю з іншими науками. Основні ідеї естетичної думки починали розвиватися в межах загально філософського знання. Взаємозв'язок естетики і філософії полягав у тому, що теоретичні принципи і науковий метод естетики залежать

від світоглядної позиції, філософської концепції конкретного філософа, або певного філософського напрямку.

Склавшись як частина філософії, естетика через ідею калокагатії пов'язана з етикою. Своєрідним аспектом взаємодії естетики і етики є аналіз структури естетичного почуття, яке формується на органічній єдності зовнішніх (зору, слуху, дотику) і внутрішніх почуттів людини (любов, ненависть, дружба і т.д.).

Етичні проблеми художньої творчості скеровують увагу на взаємодію естетики з психологією. Спільні інтереси цих наук пов'язані зі з'ясуванням етичного почуття, художньої обґрунтованості, творчого процесу тощо.

Естетика пов'язана також з мистецтвознавством – сукупністю наук, які досліджують соціально-естетичну сутність мистецтва, його походження, закономірності розвитку, особливості і зміст видової специфіки мистецтва, природу художньої творчості, місце мистецтва в духовному житті суспільства.

2. Феномен естетичного, його інтерпретації та структура

Саму історію становлення естетики можна назвати процесом пошуку адекватного співвідношення такими поняттями, як прекрасне, досконале, гармонія, цінність, філософія мистецтва. Протягом багатьох століть естетика виступала і як «наука про прекрасне», і як «наука про досконале», і як «наука про закони розвитку мистецтва».

Констатуючи складність визначення предмета естетики, слід передусім реконструювати історію проблеми, звернувши особливу увагу на специфіку термінології.

Категорія «естетичне» є найширшим і фундаментальним поняттям в естетиці, що відображає те всезагальне, яке притаманне всім властивостям життя і мистецтва. За Ю. Борєвим, можна виокремити п'ять моделей естетичного:

- 1) об'єктивно-духовна: естетичне – результат одухотворення світу Богом чи ідеєю;
- 2) суб'єктивно-духовна: естетичне – вплив духовнозбагаченої особистості на дійсність;
- 3) суб'єктивно-об'єктивна: естетичне – єдність дійсності і людського духу;
- 4) природницька: естетичне – натуральна властивість предметів;
- 5) суспільна: естетичне – об'єктивна властивість явищ, що обумовлена їх співвіднесенням із життям суспільства. Остання концепція дає можливість пояснити природу естетичного, не впадаючи ні у волюнтаризм, ні в натуралізм.

Естетику можна розглядати як цілісну систему наукового знання, що має три основні розділи:

- 1) про природу естетичного об'єкта та види естетичної цінності (продукти виробництва, явища природи, суспільства і мистецтва);

2) про природу естетичної свідомості та її форми (естетичне почуття, ідеали, смаки, теорії та ін.);

3) про природу естетичної діяльності та її види (художнє конструювання або дизайн, художня творчість, естетичне виховання).

Своєрідність системи естетичних категорій в естетичних теоріях в більшій мірі визначається розумінням предмета естетики. Поняття «естетика» традиційно пов'язують з грецьким ейсетикос (почуттєвий). Проте, не можна тут обійти і такі грецькі терміни, як естаномай, естесі, естаноме, не можна нехтувати і самим процесом формування особистого ставлення до предмета.

Хоч згадані терміни й відповідають поняттю «почуття», проте вони увібрали в себе багато нюансів індивідуального людського ставлення до предмета, зорієнтували людину на власну зорову, слухову, дотикову здатність відчувати, вимагали довіри до власного світосприймання. Так, наприклад, якщо предметом естетики було прекрасне, то вся система естетичних категорій будувалася навколо нього, а якщо естетика розумілася більш широко (як наука про естетичне), то це теж впливало на всю систему естетичних категорій.

Праця як форма естетичної діяльності людини. Спосіб буття людини полягає в предметно-практичній діяльності. Завдяки їй сама людина, світ матеріальної культури, в якому вона живе, а також внутрішній світ людини (її почуття, розум, здатність до перетворення навколишнього світу) зароджуються, розвиваються і змінюються.

Людина може перетворювати світ за законами краси, формуючи власні естетичні почуття, смаки та ідеали. Спробуємо визначити, де, як і в чому проявляється естетична діяльність людини. В людському бутті немає жодної галузі, сфери, яка була б позбавлена такої діяльності. Причому, вона може реалізовуватись як самоцінна, самодостатня, а може бути лише моментом інших форм діяльності.

Естетична діяльність в різні історичні епохи існує в різних формах, вона по різному реалізовувалась в загальній діяльності людей. Домінуючим цей компонент є в мистецтві (предмет має лише одне застосування – насолоду).

Праця – це, насамперед, процес, що відбувається між людиною і природою, під час якого перша формує другу у відповідності зі своїми потребами. Цей процес опосередкований метою, до якої прагне людина (тобто володіє особливим змістом, особливою цінністю для людини).

Здатність людини знайти, створити для речі або процесу найбільш довершену форму, яка б враховувала, з одного боку, закон існування природного, використовуваного в праці матеріалу, а з іншого – закон суспільного існування створеної речі – це і є здібністю творити «за законами краси». Саме цим пояснюється і особлива естетична цінність для людини, її споконвічний потяг до прекрасного в житті.

Перші предмети трудової діяльності (кам'яні сокири, лук і стріли, глиняний посуд) мають неабияку естетичну цінність. Людина здатна

виявити мету, для якої призначається такий предмет. Археологи можуть визначити ступінь досконалості первісних виробів, які задовольняли колись життєві потреби людей.

Естетична свідомість – це створений естетичною діяльністю суспільного суб'єкта, що розвивався протягом значного історичного періоду, певний комплекс почуттів, уявлень, поглядів, ідей.

Естетична свідомість має відносну самостійність у стосовно естетичної діяльності, використовуючи естетичну діяльність як свою необхідну основу, вона у певній мірі продовжує її, закріплює в ідеальній формі все суттєве в ній. Утворюючи разом з естетичною діяльністю систему естетичного освоєння людиною світу, естетична свідомість виступає як певна форма його ідеальних форм. В межах естетичної свідомості відбувається усвідомлення результатів естетичної діяльності і їх відповідність суспільним та індивідуальним цілям.

Естетична свідомість формується тільки на основі естетичної практики в її різноманітних формах. Існує вона як особиста, індивідуальна характеристика окремої людини. Основними структурними компонентами естетичної свідомості виступають:

- **естетичне почуття** – це первинний шар естетичної свідомості, являє собою не понятійне, а емоційне ставлення до предметів і явищ, спонукає суб'єкт до творчості;

- **естетична оцінка** визначає міру естетичного переживання, насолоди; стосується таких властивостей предметів, які в особистісному досвіді виступають як естетичні цінності;

- **естетичний смак** – специфічна форма відображення, судження про естетичне, визначальний критерій оцінки явищ дійсності;

- **естетичний ідеал** відображає вищу мету естетичної діяльності, конкретно-чуттєве уявлення про досконалість життя в об'єктивній дійсності і досконалу людину;

- **естетичні погляди** – сукупність думок, суджень, ідей про естетичну практику в дійсності, в мистецтві;

- **естетична теорія** узагальнює закономірності розвитку естетичної свідомості, відображає найбільш загальні зв'язки реальності і мистецтва, в ній дається теоретичне пояснення естетичних явищ природної і соціальної дійсності.

Для І.Канта естетичне в різноманітних його проявах (прекрасне, піднесене, ідеал тощо) набуває більш виражений антропологічний характер. Разом з тим антропологізму був наданий активний характер. Мислитель стверджує, що естетична свідомість пов'язана з діяльністю та доцільністю. Самоздатність ставити цілі властива лише розумній істоті, це є загальною ознакою культури.

В основу системи естетичних категорій Кант поклав категорію апріорної здатності **естетичного судження** (або смаку), в якій поєднані довільна гра розсудку та сила уявлення. Естетичне судження реалізується через почуття прекрасного, яке має загальні ознаки (безкорисність,

доцільність без цілі, релятивність) і логічні підстави (якість, кількість, ставлення до цілей, модальність).

Таким чином, естетичне судження є центральною категорією, навколо якої розташовуються всі інші у відповідності з типом свідомості (розум, розсудок, уявлення, почуття). Так, до естетичного судження найбільш близько стоїть категорія *естетичної ідеї*. Категорія «*естетичний ідеал*» розуміється як уявлення про сутність, що дорівнює ідеї (ідеї розуму) і найбільш втілюється в людині, яка, за Кантом, – ідеал краси, людство – ідеал досконалості. А через категорію «*геній*» І.Кант розкриває розуміння естетичної діяльності та творчості. Геній (художник) створює прекрасне та мистецтво, бо «для судження про прекрасні предмети, обов'язковим є смак, а для художнього мистецтва, тобто для створення таких предметів, потрібен геній».

3. Основні естетичні категорії

Естетика як система має і свої власні категорії, естетичні поняття та естетичні закони. *Естетичні категорії* – це базові поняття в історії освоєння людиною дійсності «за законами краси». У них збережені основні типи естетичних відносин «я» людини і навколишнього світу, узагальнені характерні естетичні властивості предметного світу.

Естетичні категорії поділяють на парні і непарні.

Парні категорії: прекрасне та потворне, трагічне та комічне, низьке та піднесене (високе).

Непарні, наприклад: естетична свідомість, естетична діяльність, естетична культура, художній образ, художній метод.

До естетики як науки належать і такі поняття, які відображають окремі риси естетичних категорій, характеризують відтінки естетичних властивостей (гармонія, чарівність, брутальність тощо).

Однією з перших в європейській естетиці інтерпретацій системи естетичних категорій в суб'єктивно-антропологічному аспекті є вчення Сократа. Для нього центральною естетичною категорією є *прекрасне*, яке розуміється як певна доцільність. Прекрасною є лише та річ, яка є корисною для чого-небудь. В цьому сенсі прекрасними є і золотий щит Ахілла і майстерно виготовлений кошик для перенесення гною.

По відношенню до людини прекрасне виступає як ідеал, що розуміється Сократом як прекрасна духом і тілом людина. Тому посправжньому прекрасне є прекрасно-добрим (грец. Kalos – прекрасний і agatos – добрий). Сократ вводить в естетику поняття *калокагатії*, яке стане одним із головних понять і принципів у побудові теорії європейської естетики.

Прекрасне проектується через людину і на мистецтво, бо останнє у Сократа виражає стан душі в образі-узагальненні. Таким чином, Сократ поставив в центр естетичного прекрасне у різноманітних його модифікаціях (предметно-матеріальних і антропологічних).

Усі уявлення про прекрасне можна узагальнити у таких моделях;

а) прекрасне розуміють як печатку, або втілення Бога (абсолютної ідеї) у конкретних речах чи явищах;

б) розуміння людини як початку, джерела прекрасного, що наділяє естетично нейтральну дійсність багатством власного духовного світу;

в) прекрасне – природний прояв якостей явищ дійсності, у їх природних особливостях (вага, розмір тощо);

г) прекрасне відтворюється у процесі зустрічі об'єктивних якостей із суб'єктивним сприйняттям людини.

Прекрасне – це найвища естетична цінність, яка збігається з уявленнями людини про досконалість або про те, що сприяє вдосконаленню життя. Підвалини прекрасного відбиваються у так званих законах краси: законах симетрії, міри, гармонії, ритму тощо. Проте ідеальна симетрія іноді сприймається людиною не як вияв досконалого життя, а як прояв смерті, а іноді порушення симетрії, ритму, гармонії – як вияв життя, що розвивається та вдосконалюється.

Особливості прекрасного:

а) об'єктивна основа, підвалини прекрасного знаходяться в дійсності, у так званих законах краси: законах симетрії, міри, гармонії, ритму тощо;

б) прекрасне має конкретно історичний характер, наприклад, уявлення про жіночу красу за античних часів, середньовіччя, Нового часу та у XX ст. суттєво відрізняються;

в) уявлення про прекрасне залежить від конкретних соціальних умов життя особистості, соціальної групи, від їх способу життя, наприклад, витонченість та вишуканість дворянок у селянському середовищі XIX ст. сприймалися як ознака хвороби, слабкості;

г) ідеал прекрасного визначається також особливостями національної культури;

д) розуміння прекрасного зумовлюється рівнем індивідуальної, особистісної культури, особливостями естетичного смаку, звичаїв та засобів естетичного виховання у сім'ї, у близькому оточенні;

е) прекрасне має специфічний вияв у різних сферах дійсності (природа, людина, суспільство).

Потворне – антипод, протилежність прекрасного. Ця категорія пов'язана з оцінкою тих явищ, які викликають людське обурення, незадоволення внаслідок дисгармонії, диспропорційності, неупорядкованості, та відображає неможливість або відсутність досконалості. Однак потворне має з прекрасним діалектичний зв'язок. Потворне у негативній формі дає уявлення про позитивний естетичний ідеал; прекрасне та потворне можна розглядати як періоди розвитку одного і того ж явища, процесу.

Отже, якщо людина впізнає втілені у життя свої ідеальні уявлення про дійсність або те, що сприяє її вдосконаленню, то вона сприймає такі явища як прекрасні; якщо зустрічаються з розпадом життя, з дисгармонією зовнішньою або внутрішньою, то це оцінюється як потворне. Тому прекрасне

– найвища позитивна естетична цінність, а потворне – негативна естетична цінність.

Поряд із прекрасним естетична свідомість включає й інші категорії: піднесене, трагічне, комічне тощо. При розгляді цих категорій прекрасне виступає мірою:

– **піднесеного** – те, що цю міру перевищує; це категорія естетики, що позначає сукупність природних, соціальних та художніх явищ, які є винятковими за своїми кількісно-якісними характеристиками, завдяки чому виступають як джерело глибокого естетичного переживання;

– **низького** – те, що цього не досягає; це категорія естетики, що відтворює гранично негативні явища дійсності й особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію (презирство й зневагу);

– **трагічного** – те, що свідчить про розбіжність ідеалу й дійсності, що часто призводить до страждань, розчарування, загибелі; трагічне – це категорія естетики, що відбиває діалектику свободи та необхідності, втілюючи найгостріші життєві суперечності (колізії), насамперед, між історичною необхідністю та практичною неможливістю її здійснення;

– **комічного** – те, що також свідчить про розбіжність ідеалу й дійсності, тільки ця розбіжність вирішується не стражданням або загибеллю, а сміхом; комізм – результат контрасту, розладу, протистояння потворного прекрасному, низького – піднесеному, внутрішньої пустоти – зовнішньому вигляду, що претендує на значущість.

Якщо прекрасне – це те, що, освоєно людиною, інакше кажучи, це сфера людської свободи. Піднесене – завжди щось незрозуміле, це сфера свободи у перспективі, сфера несвободи у сучасному розумінні. Піднесене – колосальне, могутнє, що перевищує можливості сучасного людства. Піднесене пов'язане як із сильними позитивними емоціями (захоплення, захват), так і явищами, здатними викликати почуття трепету, священного жаху тощо. В індивідуальному та суспільному житті як піднесене оцінюються вчинки, дії, відносини, які вражають людей величчю душі, силою почуття, гідністю поведінки.

Як низькі сприймаються явища, які приховують у собі або мають загрозу життю людини, її гідності, що заважають процесу самореалізації особистості. Через це низьке пов'язано з проявами бездуховності, аморальної поведінки. За своїми якостями низьке є протилежним піднесеному.

У центрі трагічного – конфлікт між тим, що людина може (необхідність), і тим, чого жадає, до чого прагне (свобода). Трагічний герой – це особистість, яка свідомо і вільно обирає шлях, розуміючи, що неминуче за такий вибір на неї чекає страждання або навіть смерть. Трагедія в мистецтві, як і трагічне в житті – може зламати людину або підняти її, зробити борцем. Зв'язок трагедії з «долею» формує настрій безсилля, безвихідності, непротивлення злу. Проте ще Аристотель стверджував, що трагедія, викликаючи страх і жаль, веде до катарсису (очищення), розуміючи під катарсисом моральне очищення від розпусти – один з напрямків виховання,

що він допускав (поряд з вихованням) чесноту, спрямовану на самовдосконалення; трагічний конфлікт розумівся як зіткнення неминучого фатуму та вільного вибору особистості (особливий тип трагічного героя – Прометей).

Суть комічного, як і трагічного, полягає у суперечності. У комічних суперечностях присутні два протилежних начала, перше з яких вважається позитивним і привертає до себе увагу, але насправді обертається негативною властивістю. Комічне, як і будь-яке естетичне явище, є соціальним, перебуває не в об'єкті сміху, а у суб'єкті, тобто у тому, хто сприймає суперечності як комічне. Суспільство, яке спроможне ставитися з гумором до своїх недоліків, відчуває в собі силу до їх подолання та вдосконалення, тобто розширює межі власної свободи. Комічне, пов'язане зі свободою людини та суспільства, із звільненням їх від різних вад, тобто є утвердженням прекрасного, але через заперечення всього, що заважає вдосконаленню життя. Головними засобами створення комічного ефекту є гротеск (контраст реального й химерного) та гіпербола (перебільшення).

Прояви комічного в дійсності різноманітні. **Гумор** (жарт) – особлива форма комічного, що відрізняється незлобивим ставленням до хиб життєвих явищ, поведінки людей й здатна викликати лише приязну посмішку. **Сатира** – форма комічного, суть якої полягає в тому, що шляхом використання особливих засобів та прийомів досягається критика недоліків, пороків, суперечностей соціальної дійсності. **Іронія** – форма комічного, що є прихованим глузом, вибухова сила якого замаскована серйозною формою, виявляє конфлікт нікчемного змісту із зовнішньо пристойною, респектабельною формою, глузування над необґрунтованими претензіями. **Сарказм** – форма комічного, що викликає дошкульний сміх від руйнівної оцінки різних негативних явищ особистого та суспільного життя.

Сміх – один із вагомих естетично оформлених способів самовиразу. Виявом вищої форми самоусвідомлення є здатність сміятися над собою. Піднятися до бачення власних недоліків, сміхом розвінчувати їх – це здатність, що потребує великої мужності й свідчить про справжню силу духу. Це означає, що особа усвідомила власні слабкості і піднеслася над ними, зробивши їх предметом сміху. Отже, внутрішньо вона вже подолала їх у собі.

«Народна сміхова культура» – поняття, що означає місце комічного у житті народу, постає виявом внутрішнього опору владній силі та примусу. Існують амбівалентності народної сміхової культури, тобто цілісності заперечно-стверджувального змісту сміху. Народна культура виробила масову – карнавальну форму вияву єдності почуття. Карнавал не знає поділу на глядачів і учасників. У масовому дійстві беруть участь усі, набуваючи у такий спосіб відчуття всезагальної об'єднаності. За зовні веселими формами карнавал демонструє народну силу та духовні уподобання.

Французький теоретик естетики Е. Сюріо визначав зміст естетичних категорій через оцінку, виходячи з того, що предметом естетики є мистецтво як носій прекрасного. Він вважав, що всі естетичні категорії є рівними. Припускав, що прекрасне можливе в природі, визначав його як вдачу

природи, називав її «мистецтвом природи». Разом з тим він характеризував «потворне» як естетичну категорію як процес становлення прекрасного що не вдався, а також як антипод краси. Тому «потворне не є цінність в собі, але часто доцільність його існування в мистецтві є функціональним».

Втім, відмовляючись від ієрархії естетичних категорій, Е. Суріо ставить найголовнішою категорією – піднесене, яке визначається як абсолютна досконалість, як надіснування. Піднесене об'єднує всі естетичні категорії, всі естетичні цінності; є вершиною, якої вони досягають через мистецтво в момент найвищого виконання. Таким чином, аксіологічний підхід Е. Суріо поєднує з об'єктивними моментами, створюючи систему естетичних категорій як діалектичну.

Зауважимо, що естетичні категорії не є нерухомими, незмінними сутностями. Навпаки, вони історично змінюються і розвиваються, відображаючи певні етапи у розвитку людського пізнання. Отже, вивчаючи самі категорії, слід дотримуватися історичного підходу, розглядати їх у розвитку, становленні, враховуючи виникнення і походження, причини розвитку та зміни їхнього змісту.

✎Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення основних естетичних категорій (прекрасне, піднесене, низьке, трагічне, комічне).
2. Що вважається традиційним предметом естетики? Поясніть етимологію терміна естетика.
3. Охарактеризуйте основні форми естетичного.
4. Визначить категорію естетики, яка виступає мірою для інших категорій?
5. Яку роль відіграє мистецтво у формуванні людської чуттєвості?
6. Розкрийте сутність поняття «естетичний досвід».
7. Покажіть людську діяльність як джерело естетичного.
8. Яким терміном можна позначити особливий почуттєвий стан, пов'язаний з духовним очищенням особистості, гармонією самопочуттів?
9. Яка функція мистецтва передбачає розвиток творчих здібностей, синтез художності з практичною діяльністю людини?
10. Як пов'язане мистецтво з реальною дійсністю?
11. З'ясуйте, як пов'язана естетика з вашою майбутньою спеціальністю.
12. На конкретних прикладах розкрийте важливість естетичного знання.
13. Якою є структура естетичної свідомості?
14. Що таке «народна сміхова культура», в чому її значення? Наведіть приклади.
15. Чи згодні ви з твердженням, що виявом вищої форми самоусвідомлення є здатність сміятися над собою? Поясніть свою позицію.
16. Чому естетика тісно пов'язана з етикою і психологією?
17. Визначте зовнішні і внутрішні прояви потворного. Наведіть приклади.

18. Розкрийте сутність трагічного конфлікту. Наведіть приклади з літературних творів.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Браун Полін. Естетичний інтелект: як його розвинути й використовувати в бізнесі і житті. К. : Фабула, 2022. 272 с.
3. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
4. Етика та естетика: навч. посіб. / за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів: Новий світ-2000, 2018. 306 с.
5. Естетика: навч. посіб. / за ред. Л. В. Анучиної, В. М. Пивоварова, О. В. Уманець. Харків: Право, 2022. 284 с.
6. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.
7. Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерюк Д. Естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 520 с.
8. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан: монографія. К.: Маклаут, 2011. 339 с.
9. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
10. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичні переживання. К.: Юніверс, 2001. 366 с.
11. Уварова Т.І. Естетика. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2024. 284 с.
12. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Естетика – галузь філософського знання, що досліджує чуттєві прояви буття людини, передусім, в контексті категорій «краса» і «прекрасне», які найповніше виражаються в мистецтві (1); наука про сутність і форми творчості за законами краси і гармонії (2).

Естетична свідомість – форма індивідуальної та суспільної свідомості, що відображає внутрішні закономірності естетичної діяльності суспільства, включає в себе естетичне почуття, естетичний смак, естетичний ідеал, естетичні погляди та теорії.

Естетичне – категорія естетики, специфічне почуттєве ставлення людини до дійсності, в процесі якого у співвідношенні зі своїми уявленнями про досконале, прекрасне та гармонійне людина оцінює форми різних проявів буття.

Естетичні категорії – найзагальніші поняття естетичної теорії, які фіксують особливості естетичного ставлення людини до світу і його освоєння, естетичні властивості дійсності та закономірності естетичної діяльності.

Естетичні погляди – система естетичних концепцій, що переважають в даному суспільстві і визначають подальшу практику естетичної і художньої діяльності людей.

Естетичний смак – здатність до адекватного освоєння естетичних якостей дійсності в упорядкованій системі безпосередніх емоційних оцінок.

Комічне – категорія естетики, що відбиває різні міри протиріччя людини і тих явищ, які вона сприймає як зло або добро, що проявляється в особливих екзистенціальних станах посмішки і сміху. Комічне може існувати у формах іронії, гумору, сатири, сарказму.

Масова культура – специфічна риса ХХ ст., що була поширена, в основному, завдяки засобам масової комунікації, які бурхливо розвивалися. У цьому сенсі масової культури у ХІХ ст. і раніше не було – газети, журнали, цирк, балаган, фольклор – ось усе, що мали в розпорядженні місто і село.

Мудрість – буття особистості, що досягла гармонії із собою і світом. Така гармонія припускає, що людина, наділена мудрістю, уникає антагонізмів, вибираючи конструктивні протиріччя, які призводять до оновлення і розвитку.

Низьке – категорія естетики, що відтворює гранично негативні явища дійсності й особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію (презирство й зневагу).

Піднесене – категорія естетики, що описує буття людини і світу, звільнене від буденного, пов'язане з передчуттям реалізації позамежного ідеалу. Зустріч з дійсно піднесеним у зрілої особистості часто супроводжується переживаннями захоплення, натхнення, благоговіння і катарсису.

Потворне – одна з основних категорій естетики, опозиційна категорії прекрасного, позначає ту галузь неутилітарних суб'єкт-об'єктних стосунків, яка пов'язана з антицінністю, з негативними емоціями, почуттям незадоволення, відрази.

Прекрасне – фундаментальна категорія естетики, що виражає гармонійність, значущість і цінність тих або інших явищ по відношенню до людини, вищий ступінь досконалості об'єкта чи суб'єкта, предмета чи явища; відображення й оцінка з позицій конкретного естетичного ідеалу проявів дійсності, що викликають у людини естетичну насолоду.

Трагічне – категорія естетики, що характеризує нерозв'язні в межах буденного буття протиріччя, що пронизують усі епохи і культури. Зустріч з трагічним актуалізує екзистенціали туги, жаху, відчаю, гніву, але може завершитися надією і вірою.

Споріднені поняття

Гармонія – фундаментальна категорія естетики і етики, узгодженість, що означає співмірність частин цілого, єдність різноманітного.

Гротеск – особливий спосіб вираження комічного, який відрізняється гострим образним перебільшенням, а тому породжує дуже химерні,

фантастичні, а іноді і жахливі форми.

Гумор (жарт) – особлива форма комічного, що відрізняється незлобивим ставленням до хиб життєвих явищ, поведінки людей й здатна викликати лише приязну посмішку.

Жах – екзистенціальна ситуація граничного буття, що означає страх, який вийшов за межі матеріального предмета; концепт екзистенціальної естетики, що розвивається в категоріях «потворне» і «трагічне».

Іронія – здатність людини до комічного сприйняття пафосу у власній або чужій життєвій стратегії. У цьому полягає принципова відмінність іронії від гумору і сатири, які спрямовані на освітлення однозначних недоліків людської природи, а тому і сприймаються однозначніше.

Краса – категорія, яка виражає сприйняття і творення людиною гармонії власного буття і навколишнього світу. Краса включає такі якості людини і світу, що оточує її, як досконалість, виразність, завершеність.

Посмішка (як екзистенціал) – стан, в якому людина виражає радість при зустрічі з іншою особою, доброзичливість (1); реакція на свою або чужу іронію, гумор, сатиру або сарказм (2). Це чуттєва реакція як на гармонійне і піднесене, так і на комічне і трагікомічне в людському житті.

Сарказм – форма комічного, що викликає дошкульний сміх від руйнівної оцінки різних негативних явищ особистого та суспільного життя.

Сатира – форма комічного, суть якої полягає в тому, що шляхом використання особливих засобів та прийомів досягається критика недоліків, пороків, суперечностей соціальної дійсності.

Сміх – екзистенціальний стан, в якому реакція людини на комічне досягає свого максимуму. При цьому сміх може виражати як оптимістичне, так і песимістичне переживання дійсності. Сміх, як і здатність до мислення і творчості, відрізняє людину від тварини.

Тема 7

СОЦІАЛЬНА ПРИРОДА ТА ФУНКЦІЇ МИСТЕЦТВА

План

1. Генеза і соціальна сутність мистецтва.
2. Основні соціальні функції мистецтва.
3. Предмет мистецтва.
4. Загальна характеристика видів мистецтва.

Методичні вказівки до теми

1. Генеза і соціальна сутність мистецтва

Серед форм естетичної діяльності особливе місце посідає мистецтво в усьому розмаїтті своїх форм, видів, типів. Однак мистецтву притаманна специфіка не тільки у межах естетичної діяльності, воно в цілому являє собою унікальний суспільний феномен.

Соціальна сутність мистецтва полягає в тому, що художній

розвиток суспільства обумовлений природно-історичним процесом, тобто його розвиток виявляє характерні закономірності, пов'язані з певними періодами становлення людської культури.

По-перше, мистецтво виникло як результат естетичних потреб та естетичних здібностей, що розвинулися безпосередньо у межах практичної діяльності людини. Найдавніші пам'ятки мистецтва, початок художньої діяльності дослідники відносять до епохи палеоліту (приблизно 50-40 тис. років до н.е.).

По-друге, розвиток мистецтва пов'язаний з поділом праці на розумову та фізичну. Поява вільного часу (дозвілля) створила умови для відмежування деякої групи людей, які здобули можливість спеціально вдосконалювати свої естетичні й художні потенції. У цьому сенсі йдеться про поділ мистецтва на народне (фольклор) та професійне. Останнє мало виняткове значення для розвитку системи мистецтва, його форм, видів тощо.

Поділ суспільства на класи, що зумовив відображення у мистецтві естетичних ідеалів, симпатій, переваг різних соціальних груп також становить важливу закономірну складову у розвитку мистецтва. Естетичні ідеї та потреби панівного класу стають пануючими естетичними ідеями, що не зменшує цінності різних шарів мистецтва, а навпаки, сприяє розвитку його історичних форм.

Слід підкреслити зв'язок мистецтва з іншими формами духовного життя суспільства та соціально-економічними умовами.

Нарешті, залежно від конкретно-історичних умов епохи актуалізується той чи інший бік впливу мистецтва на суспільство й людину. Наприклад, виховання людини-громадянина.

Соціальна сутність мистецтва виявляється в специфіці його мети та предмета. Метою мистецтва, всіх його видів, форм і жанрів є вдосконалення людини та суспільства, в якому ця людина живе. Мистецтво є формою відображення суспільного буття, формою суспільної свідомості.

Жоден інший біологічний вид, крім людини, не створює мистецтва, бо це не є питанням виживання чи користі. Тоді чому ми бачимо потребу створити щось, прагнення до прекрасного на всіх етапах розвитку сучасної людини та у всіх народів? Мистецтво для людини забезпечує вирішення різних завдань:

- є способом передавання емоцій і настрою;
- відображає світогляд, систему цінностей, розуміння базових етичних категорій (добро, зло, справедливість);
- є формою спілкування і соціальної комунікації;
- використовується як засіб індивідуалізації, відображення власної соціальної ролі і статусу.

Одного разу народившись, мистецтво народжується «багаторазово» у процесі свого соціального функціонування при індивідуальному сприйнятті; воно супроводжувало людство протягом всієї його історії, на кожному новому етапі корелюючи з актуальними для цього часу ідеями, інтересами, проблемами.

2. Основні соціальні функції мистецтва

Мистецтво є поліфункціональним. Дослідники виокремлюють різні функції, але незалежно від кількості всі вони взаємопов'язані, оскільки твори мистецтва існують як цілісне явище, що передбачає їх цілісне сприйняття.

Суспільно-перетворююча та компенсаторна функція (мистецтво як діяльність) має свій прояв як ідейно-естетичний вплив на людей. Завдяки цій здатності мистецтво залучає людей до цілеспрямованої діяльності, яка трансформує суспільство.

Пізнавально-евристична функція (мистецтво як знання та просвіта) – мистецтво пізнає дійсність співвідносно з людиною, в усьому багатстві форм, що сприймаються людською чуттєвістю. Це дає змогу мистецтву відкривати нове у відомому або нові процеси у тому, що вже визнано. Воно розкриває у буденному незвичне. Зображення явища у мистецтві є певною мірою його відкриттям. Кожен справжній твір – це нова реальність.

Мистецтво виступає засобом просвіти, передачі досвіду, фактів життя, а також засобом навчання, передачі навичок мислення, узагальнення системи поглядів. Тому його справедливо називають «підручником життя». Мистецтво поповнює наші знання про світ. Відомий англійський теоретик Дж. Рескін вважав, що великі нації записують свою автобіографію у трьох книгах – у книзі слів, у книзі справ і у книзі мистецтва. Але лише остання заслуговує справжньої довіри.

Художньо-концептуальна функція (мистецтво як аналіз стану світу) дозволяє побачити у художньому творі уявлення митця про світ у цілому. Цілісна концепція подана у формах, які чуттєво сприймаються, в них емоційно втілені уявлення про світ, людину та місце людини у світі.

Твір мистецтва не ілюструє філософських або політичних ідей. Художник відбиває у свідомості власні спостереження і роздуми над життям. Наприклад, архітектура християнського храму. Вона увібрала в себе середньовічне світосприйняття. Купол – символ небесної сфери. Іконостас – видиме розмежування земного і небесного, матеріального та духовного. Три куполи – триєдність Бога (Бог – Отець, Син, Дух Святий), стрімкі вежі – знак духовного прагнення до небес.

Функція передбачення («кассандрівське начало», або мистецтво як віщування) має свій прояв у тому, що мистецтво здатне прогнозувати майбутнє. У цьому воно співвідноситься з людською інтуїцією, що здійснює стрибок через розриви інформації. Тому у фантастичній літературі часто передбачається поява тих чи інших технічних досягнень. Однак набагато важливішими є соціальні передбачення, прогнози щодо майбутнього людини й суспільства.

Інформативна та комунікативна функція (мистецтво як повідомлення й спілкування) полягає в тому, що твір мистецтва – це певна знакова система, що несе інформацію (орнамент – закодована, зашифрована інформація, були такі орнаменти, які могли прочитати всі, або прочитували обрані знавці). Як і будь-яка знакова система, мистецтво має свій код, «ключ» до якого втілений

в особливостях даної культури, її змісті. Мистецтвом виступає посередником між нами і суспільством, показує нам всі його сторони, дає нам про нього інформацію.

Виховна функція (мистецтво як катарсис, формування цілісної особистості) дає змогу художньому твору впливати на склад думок та почуттів людини в цілому, формує певні потреби і мотиви поведінки. Ще піфагорійці помітили, що мистецтво очищає особистість, а Аристотель увів поняття «катарсису», що означає процес очищення за допомогою виникнення схожих почуттів. Дивлячись фільм, виставу, слухаючи пісню, читаючи книгу, ми співпереживаємо з героями, стаємо на бік одних і проти інших, ставимо себе на їх місце і думаємо, як би самі вчинили, і при цьому дуже часто не усвідомлюємо цього, у чомусь наслідуємо цих героїв.

Сугестивна функція (вплив на підсвідомість) полягає в тому, що мистецтво здатне навіювати певний склад думок і почуттів. Емоційний вплив мистецтва якраз і характерний тим, що діє безпосередньо, прямо на почуття того, хто сприймає, минаючи на цьому рівні раціональні заборони. Ця якість має найбільшу силу, майже гіпнотичний вплив на психіку, спроможна впливати на особистість, удосконалюючи чи руйнуючи її. Інтер'єр храму (висота, стрімкість, позолота, гра світла та кольору) навіювала священний трепет перед силами Божими. Спів, музика під час Святої Літургії у церкві, Пісня на війні.

Естетична функція (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтирів) сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей і потреб людини. Мистецтво ціннісно орієнтує людину у світі, розвиває у неї творчий дух.

Гедоністична функція (мистецтво як насолода) має прояв у тому, що мистецтво – сфера свободи й майстерності, котрі несуть насолоду. Усі явища мистецтва співвідносні з естетичними цінностями. Джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка знаходиться у гармонійній єдності зі змістом.

Рекреативна (розважальна) функція (мистецтво як втіха). Це найбільш простий і найменш вимогливий підхід до мистецтва, воно служить для відпочинку і розваг. Це засіб психічної розрядки, закуток, де людина може усамітнюватись від труднощів і турбот буденного життя. Щоб виконати цю функцію, мистецтво має бути легкодоступним, не вимагаючи особливих зусиль для сприйняття і декодування його знакових смислів. На реактивну функцію орієнтується масова культура.

Мистецтво народилося й існує для вирішення специфічних завдань людського суспільства щодо освоєння і перетворення світу, але водночас і для долучення людини до результатів і надбань такого освоєння. Ключ до розуміння специфіки художнього мислення і особливостей мистецтва слід шукати в соціально-історичному досвіді людей. У людини є дві системи оцінок дійсності:

- 1) за об'єктивним їх значенням для соціуму за допомогою різних систем існуючих норм – політичних, моральних, естетичних;
- 2) за особистим їх смислом для людини відповідно до її

індивідуального досвіду та духовного світу. Естетична оцінка через особисте ставлення розкриває загальнолюдську цінність предмета, його об'єктивну значущість для людства.

3. Предмет мистецтва

Особливістю мистецтва є його здатність художньо осмислювати дійсність, розкривати і досліджувати внутрішній світ людини. Мистецтво є вищою формою естетичного опанування дійсності, тому естетична наука розглядає та аналізує загальні закони мистецтва, його предмет, зміст, форму, стиль, метод, функціональні можливості тощо.

Мистецтво є формою відображення суспільного буття людини, це специфічний спосіб пізнання, відображення та моделювання дійсності у формі художніх образів. Тому предметом мистецтва стає реальна дійсність, за якою постає життя людини. Предмет мистецтва охоплює різні сторони дійсності, оскільки мистецтво ставить і розв'язує проблеми політичні, філософські, моральні. Предметом мистецтва є загальноцікаве в житті – це безкінечний світ явищ дійсності.

Стародавні греки називали мистецтвом вміння створювати речі у відповідно до існуючих правил. До мистецтва вони відносили окрім архітектури і скульптури, також ремісництво, арифметику і взагалі будь-яку справу, у якій потрібно діяти за правилами. В XVII–XVIII ст. ремесла і наука поступово перестали називатись мистецтвом. Французький філософ Ш. Батте у XVIII ст., визначаючи мистецтво як «творення прекрасного», виділив сім видів вишуканих мистецтв: живопис, скульптуру, музику, поезію, архітектуру, красномовність, танець. Зараз цей перелік набагато ширший.

Поняття мистецтва сьогодні тлумачиться досить неоднозначно. У сучасних тлумачних словниках вказується, що слово «мистецтво» має такі значення:

- 1) будь-яке заняття, що вимагає відповідних знань і вмінь (воєнне мистецтво, мистецтво в'язання, мистецтво водіння авто);
- 2) майстерність, вправність у якій-небудь справі (можна проявити мистецтво у чому-завгодно – у приготуванні їжі, веденні переговорів, написанні шпаргалок);
- 3) сфера художньої діяльності та її прояви – художніх творів.

Мистецтво можна визначити в широкому сенсі, якщо виходити з того, що все створене людиною протиставляється природному. Будь-який артефакт, тобто будь-який феномен культури, на відміну від явищ природи, – це творіння людини, і тому він є результатом творіння, «мистецтва». У такому розумінні до мистецтва ми маємо віднести усю людську культуру і все, що створено людською свідомістю. Тобто, термін «мистецтво» позначає особливу сферу людської життєдіяльності (і діяльності), де проявляється людська здатність створювати особливий світ артефактів (штучних речей), що мають художню природу.

Мистецтво має той самий предмет відображення, що і наука – навколишній світ. Але при цьому вони користуються різними методами його

дослідження та відтворення. Для художнього відображення характерними є емоційність, умовність, образність, метафоричність, гіперболізація та суб'єктивність, зумовлена почуттями, переживаннями та світоглядом митця. Мистецтво не просто відображає реальну дійсність, а робить це специфічно, по-особливому. Великі художники беруть у свої руки світ і повертають нам його зміненим. Мистецтво загострює наші відчуття, воно стає ніби призмою цивілізації між оком людини і природою.

Мистецтво нічого не аргументує – це завдання науки, нічого не пояснює – цим займається філософія, воно не збирає фактів – це амплуа історії, мистецтво не агітує – це сфера політики. Мистецтво розуміє Всесвіт, бо творить нову його реальність.

Мистецтво є конденсацією культури, воно намагається представити нам більше життєвих явищ, ніж їх було в прожитому нами житті. Воно з'єднує реально існуючі явища, випадки, характери, але не копіюючи їх, а пропускаючи крізь призму естетичних ідеалів.

4. Загальна характеристика видів мистецтва

Сучасна естетична теорія ще не має остаточного погляду на кількість видів мистецтва, що вирізняються. Очевидно, це не буде цілковито з'ясовано ніколи, оскільки дана система є відкритою і такою, що постійно розвивається. **Види мистецтва** – це реальні форми художньо-творчої діяльності, що різняться, перш за все, способом втілення художнього змісту, специфікою творення художнього образу (архітектура, декоративно-ужиткове мистецтво, живопис, графіка, скульптура, художнє фото, література, музика, хореографія, театр, кіно, телебачення, відео, анімація, естрада, цирк). Немає головних і другорядних мистецтв, адже кожний його вид наділений своїми сильними і слабкими сторонами порівняно з іншими видами мистецтва.

Архітектура. Кожна людина живе у певному предметному середовищі. У створенні його образу, характеру, більше того, у створенні настрою, підтримці психічного й емоційного здоров'я непомітно, але постійно присутній один із найдавніших видів мистецтва – архітектура.

Архітектура – вид мистецтва, твори якого є пам'ятками матеріальної та духовної культури людства, проявляє себе у формуванні дійсності за законами краси при створенні будівель, архітектурних комплексів, монументів, ландшафтних споруд, промислових та спортивних споруджень, покликаних обслуговувати потреби людини в житлі та приміщеннях різного призначення. Вона являє собою водночас і мистецтво, і інженерію, і будівництво, що вимагає величезного зосередження колективних зусиль і матеріальних коштів; проте архітектурні пам'ятки переживають віки.

Архітектура створює відмежований від природи утилітарно-художній світ, що протистоїть стихійному середовищу і дозволяє людям використовувати олюднений простір відповідно до їх матеріальних і духовних потреб. Архітектурний образ виражає не лише призначення будівлі, але й художню концепцію світу і особи, навіть сутність своєї епохи.

Архітектура – це яскраво історичне явище, різні історичні епохи представлені тут у досить відмінних художніх формах і вирішеннях.

Скульптура як мистецтво відтворює дійсність в об'ємно-просторових формах. Назва цього виду мистецтва виникла від латинського *skulpo* – вирізаю; часто скульптуру називають також пластикою (грец. *plaste* – ліплю). Ці дві назви одного виду мистецтва вказують на існування різних технік створення скульптурних образів.

Скульптура проста, зрозуміла та переконлива, в усі часи вона втілює ідеальні уявлення про красу людської постаті й особливості моральних якостей епохи.

У сприйнятті скульптурних творів бере участь усе тіло людини, а не тільки очі. Очевидно, тому Д. Дідро висловив таку думку: «Живопис звертається тільки до очей, скульптура існує і для видючих, і для сліпих». Людина відчуває м'язове напруження, розумом сприймає близький стан, відчуває схоже напруження душі. Кращий спосіб сприйняття скульптури – спроба провести по її силуету рукою.

Живопис – вид мистецтва, здатний відтворити видиму реальність за допомогою кольору на двомірній поверхні. Це зображення створюється завдяки використанню художником законів перспективи, лінії, кольору, світлотіні. Живопис – безмовний, нерухомий, просторовий.

Психологи уподібнюють вплив живопису на людину впливу музики, оскільки в ньому відтворюється в одній миттєвості все людське життя в усьому блиску кольору. Недарма великий Леонардо називав живопис божественним мистецтвом.

Музика – вид мистецтва, який, відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам. Відомий, наприклад, вислів Конфуція: «Якщо хочеш дізнатися, чи гарно йдуть справи з правління будь-якої країни та чи здорова її вдача, прислухайся до її музики».

З давнини використовується цілющість музики не тільки для духовного здоров'я, але й для фізичного. Музикою, як зазначають психологи, можна викликати будь-який ефект – від жаху до захоплення. Суттєва особливість музики полягає в тому, що вона намагається передати не якісь явища, а динаміку змін людського чуття. Динамічна природа музики є найбільш адекватною психічним процесам людини, тому музика чинить надзвичайно сильний вплив на людину, і це частково пояснюється ще й тим, що в такому впливі окремо не виділяються воля, мислення, емоції та почуття: все це присутнє разом та в злитті. Музика є близькою до архітектури і величезною значущістю в ній ритму, і формою, далекою від форм самого життя, а також високим ступенем художнього абстрагування від конкретного життєвого матеріалу і можливостями віддзеркалення не стільки окремих сторін і частковостей життя, скільки саме її серцевини і духу.

Художня література. Це – мистецтво слова. Вона за допомогою слова створює реальне живе буття. Сфера художньої літератури охоплює природні та суспільні явища, величні соціальні перетворення, духовне життя особистості, її почуття. У різних своїх жанрах література висвітлює цей

матеріал або через драматичне відображення дії (драма), або через епічну розповідь про подію (епос), або через ліричне саморозкриття внутрішнього світу людини (лірика), що складають роди літератури.

Слово – вічний творець літературного образу. Образність закладена у самій мовній основі, яка складається народом, вбирає весь його досвід і стає формою мислення, втілює історичний процес створення мови.

Театр – це особлива форма, вид мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії – вистави. Це вид мистецтва, що художньо освоює дійсність через дію, що її виконують актори на очах у глядачів: ефект «живої дії», присутності на сцені реальних людей з усіма їх властивостями та характеристиками надзвичайно високий, тому театр захоплює людей настільки, що виникла окрема категорія «театрали», які не уявляють свого життя без театру. Театр – особливий вид колективної творчості, що об'єднує зусилля драматурга, режисера, художника, композитора, акторів.

У створенні сценічного образу вистави актор завдяки своїм тілу, міміці, голосу створює власного героя, режисер організовує виставу, художник шукає ідею її зорового оформлення, композитор – її звуковий образ. Театр являє собою не тільки взаємодію актора, режисера, художника, композитора тощо – це завжди взаємодія з глядачем, коли у випадку успіху досягається співчуття та глядач стає учасником театральної творчості.

Кіно справедливо називають наймасовішим видом мистецтва. Воно народилося наприкінці XIX ст., коли 28 грудня 1895 р. на бульварі Капуцинів у Парижі брати Люм'єр продемонстрували свій перший фільм «Прибуття поїзда». Але незначний вік кіно не завадив йому виробити свою систему художніх прийомів: монтаж, ракурс, план, зйомки, наплив тощо.

Кіно має багато спільного з театром, визначаючись як мистецтво синтетичне, видовищне та колективне. Але з винаходом монтажу кіномитці здобули можливість створювати свій кіночас і кінопростір тоді, коли у театрі ці можливості обмежені сценою та реальним часом.

У створенні кінофільму беруть участь люди багатьох професій: сценарист, режисер, актор, оператор, художник, композитор, монтажер, піротехнік, каскадер тощо.

Кіно орієнтоване на колективне сприйняття, воно навчає роздумувати про себе, своє життя, сучасність, майбутнє та минуле. Кіно, як жоден із видів мистецтва, пов'язане з розвитком техніки.

Хореографія (грец. choreia – танець та grapho – пишу) є мистецтвом танцю, поєднаним із музикою. Танець – це мелодійний і ритмічний рух людського тіла, що, підсилений музичними тональностями та ритмом, розкриває характер людських взаємин, їх відчуття, темперамент та певні аспекти взаємин із світом. В танці емоційний стан людини виражається в жестикуляції, характері рухів (хода людини може бути стрімка, радісна, сумна, грайлива). Рухи людини в повсякденному житті і в праці завжди так чи інакше емоційно інтоновані, виразні і підпорядковані певному ритму.

Фотомистецтво базується на точності та миттєвості відтворення хіміко-технічними і оптичними засобами образу, що вихоплює із потоку життя якісь явища або події, роблячи їх предметами нашої спеціальної уваги. Засобами фотомистецтва постають контраст, незвичний ракурс бачення, фіксація унікальних ситуацій, яскравість, виразність та масштабність зображення дійсності, вміння майстра побачити те, на що звичайна людина не звертає уваги.

❧ Питання для самоконтролю

1. Чим різняться предмет мистецтва та науки?
2. Які функції виконує мистецтво?
3. Які теорії походження мистецтва Ви знаєте?
4. У чому суть феномена «художня культура»?
5. Як формується видова відмінність мистецтв?
6. Як поділяють мистецтво на види?
7. Охарактеризуйте основні трактування терміна «мистецтво».
8. У чому полягає поліфункціональність мистецтва?
9. Як співвідносяться поняття «митець» і «ремісник»?
10. Поясніть поняття «обдарованість», «талант», «геніальність».

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Анучина Л.В. Соціальне призначення мистецтва в різні культурні епохи: навч. посібник. Х.: Регіон-інформ, 2003. 96 с.
3. Браун Полін. Естетичний інтелект: як його розвинути й використовувати в бізнесі і житті. К. : Фабула, 2022. 272 с.
4. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
5. Етика та естетика: навч. посіб. / за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів: Новий світ-2000, 2018. 306 с.
6. Естетика: навч. посіб. / за ред. Л. В. Анучиної, В. М. Пивоварова, О. В. Уманець. Харків: Право, 2022. 284 с.
7. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.
8. Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерюк Д. Естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 520 с.
9. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан: монографія. К.: Маклаут, 2011. 339 с.
10. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
11. Уварова Т.І. Естетика. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2024. 284 с.
12. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Віртуальна реальність в мистецтві – створене комп'ютерними засобами штучне середовище, в яке можна проникати, міняючи його зсередини, спостерігаючи трансформації і переживаючи при цьому реальні відчуття. Потрапивши в цей новий тип аудіовізуальної реальності, можна вступати у контакти не лише з іншими людьми, але і зі штучними персонажами.

Мистецтво – форма культури, в якій відбувається чуттєво-образне вирішення протиріч людського життя і створюється особливе художнє буття.

Онтологічність мистецтва – здатність мистецтва створювати особливе художнє буття, яке не просто відбиває світ, але і є окремим світом.

Художній феномен трансцендентного – фундаментальне поняття естетики, що означає сферу чуттєво-образного вирішення трагічних протиріч людського буття в художній творчості.

Художня картина світу – цілісне вираження реальності в мистецтві на основі цілісного, критичного і самостійного світогляду автора.

Споріднені поняття

Епілог – завершальна частина художнього твору, в якій після розв'язки описуються долі головних героїв, іноді в значній часовій перспективі. Епілог задає твору мистецтва епічну перспективу.

Зав'язка – подія, яка є початком дії і визначає виникнення конфлікту між дійовими особами в художньому творі або житті.

Кульмінація – структурний елемент сюжету художнього твору, момент найбільш гострого зіткнення антагоністичних сторін (1); точка найвищої напруги і підйому в стосунках особистості зі світом і іншою особистістю (2).

Первісне мистецтво – мистецтво епохи кам'яного віку. Відоме з пізнього палеоліту (епоха «орин'як») передусім у формі наскельного живопису, що зображує людей і тварин. Згодом зображення стають усе більш символічними, з'являються орнаменти. Наскельний живопис мав прагматичний і магічний сенс, але міг слугувати і засобом самовираження.

Пролог – поняття естетики, що означає короткий опис подій, які є першопричиною дії масштабного художнього твору і конфлікту в ньому. На відміну від зав'язки, в пролозі окреслюється не початок дії, а його сенс.

Розв'язка (найважливіший елемент побудови сюжету) – результат, до якого через зав'язку і кульмінацію прийшов розвиток конфлікту художнього твору або життя.

Сюжет – єдність подій у творі мистецтва.

Фабула – короткий виклад подій, що зображуються у творі мистецтва. Це серцевина сюжету. Вона допомагає встановити логіку і сенс подій в сюжеті, усвідомити рушійні мотиви героїв, а також цілі, які ставив перед собою автор.

Художнє вирішення протиріччя – чуттєво-образне вирішення протиріч життя у сфері мистецтва, основа онтологічності мистецтва.

Художній твір (витвір мистецтва) – результат творчої діяльності, як правило, виставлений для загального огляду, в якому чуттєво-образно вирішуються протиріччя людського життя.

Художня література (література) – вид мистецтва, в якому реальність, її переживання і відношення до неї виражаються в стихії слова.

Тема 8

ЕВОЛЮЦІЯ ХУДОЖНІХ СТИЛІВ І НАПРЯМІВ У ПЕРІОД НОВОГО ТА НОВІТНЬОГО ЧАСІВ

План

1. Бароко.
2. Рококо.
3. Класицизм.
4. Романтизм.
5. Реалізм.
6. Імпресіонізм.

Методичні вказівки до теми

Художній стиль – це естетична категорія, що відображає відносно стійку спільність основних ідейно-художніх ознак творчості, яка зумовлена естетичними принципами художнього методу і властива певному колу діячів мистецтва.

Стиль:

- як категорія антропології мистецтва закріплює і виявляє в собі особистість автора;
- як категорія антології мистецтва – носій художньої традиції – акцентує увагу на певних явищах художньої культури;
- як категорія гносеології мистецтва орієнтує художника на освоєння світу на основі даної художньої традиції;
- як естетична категорія визначає зміст і форму твору мистецтва.

1. Бароко

Бароко – художній напрям, що склався в Італії у 80-90-х роках XVI ст. Термін «бароко» у перекладі з португальської мови – перлина неправильної форми. Засновниками його вважають Тиціана та Караваджіо. На початку XVII ст. у цих італійських митців навчався 23-річний фламандець Рубенс – згодом один із найвизначніших представників бароко.

Постаттю, яка поєднала добу Відродження з бароко, був геніальний Мікеланджело Буонарроті. Чим відрізняється стиль бароко від ренесансного? Передусім наростанням драматизму і, навіть, трагізму світосприймання. В основі цього художнього напрямку лежать контрасти земного та небесного, реального та нереального, дійсного та вигаданого, багатства та злидарства, влади та безвладдя. Бароко властива особлива композиція, де орнаменталізація й деталізація підпорядковані ансамблю. Ускладнена драматургія художнього

здуму однаковою мірою властива архітектурі (Дж. Л. Берніні), музиці (А. Вівальді), літературі (П. Кальдерон), декоративному мистецтву.

Бароко – внутрішньо суперечлива течія, яку вже на початку XVII ст. репрезентували два варіанти: офіційний і опозиційний. Офіційний був пов'язаний із католицькою церквою та загальним процесом Контрреформації в Європі. Криза Відродження і наступ Контрреформації зумовлювалися причинами соціально-економічного, політичного й культурного характеру, були, власне, реакцією на відродження католицької церкви і феодального суспільства. З 1542 р. утвердилася інквізиція. Жертвами її стали такі видатні діячі пізнього Відродження, як Т. Кампанелла, Г. Галілей, Дж. Бруно. У 1559 р. Папа Римський Павло IV затвердив Індекс заборонених книжок, який значно посилив цензуру католицької церкви. Вона, підкреслюючи «духовний характер» своєї місії, залишалася опорою феодальних основ суспільства.

В межах офіційного бароко, особливо в XVII ст., формувалися «героїчний» та «ідеальний» стилі. Бароко стало панівним у католицьких країнах Європи.

В Україні бароко сформувалося у XVII ст., коли український народ почав свою визвольну боротьбу та створив національну державу нового типу.

Щодо, так би мовити, опозиційного бароко, то його правильніше було б назвати народним або навіть плебейсько-народним, оскільки його представники орієнтувалися на «низьку натуру», прагнули створювати народні типи, відображати народні думки і почуття, вдосконалювати життєве тлумачення релігійної тематики. Цей напрям поволі набув широкої демократичності, увібрав національні риси, відіграв велику роль у справі уособлення європейських національних культур.

Близькими до нього своїм творчим кредо були такі неперевершені майстри пензля, як Рубенс і Веласкес, Франц Галс і Рембрандт. Їх захоплювала героїка сильних, сміливих, фізично розвинутих людей, які спільними зусиллями завзято і пристрасно домагаються перемоги. Усі найновітніші на той час засоби художньої виразності підпорядковувалися розкриттю краси активного, сповненого драматизму людського життя.

Бароко існувало протягом майже двох століть. Щоправда, в XVIII ст. мистецтво взагалі почало втрачати жорсткі стильові ознаки, тому й не дивно, що поряд із бароко виникли рококо як виродження бароко, класицизм і голландський побутовий жанр, сентименталізм, породжений ідеологією Просвітництва.

2. Рококо

Рококо – стиль у мистецтві, що виник у Франції в період кризи абсолютизму, відбивши властивої аристократії гедоністичні настрої, тяжіння до утечі від дійсності в ілюзорний та ідилічний світ театральної гри. Рококо – породження винятково світської культури, двору, французької аристократії. Проте, воно зуміло не тільки залишити вплив в мистецтві, але і вплинути на подальший її розвиток. Майже головним словом доби рококо було слово

«примха» (каприз). У мистецтві визначається легкими, нервовими, ніжними та химерними формами («грайливе» рококо).

Філософію стилю Рококо визначали жінки – фаворитки короля: маркіза де Помпадур, мадам Дюбарі, Марія Лещинська. Рококо вважає головним у житті свято, витончену насолоду і любов. Сховані павільйони, китайські будиночки, затишні гроти. Камерність і затишність приміщень рококо створювалася за рахунок набагато менших розмірів і особливого декорування. Характерними рисами рококо є вишуканість, велика декоративна нагруженість інтер'єрів і композицій, граціозний орнаментальний ритм, велика увага до міфології, еротичних ситуацій, особистого комфорту.

Щодо еволюції форми (динаміка, ритм, співвідношення цілого й часток) рококо генетично пов'язаний із бароко. Проте, могутню просторову динаміку, вражаючі контрасти і пластичну гру форм, що властиві бароко, замінив стиль, який ніби переводить криволінійні побудови бароко в новий регістр. Полишаючи без уваги фасади, рококо «розігрує» на стінах і стелях інтер'єрів орнаментальні симфонії, плете мереживні візерунки, досягаючи вершин віртуозності, витонченості й блиску, однак остаточно втрачає характерні для бароко монументальність, силу і статечність. Серед представників можна відзначити Г. Ж. Бофрана – французького архітектора, декоратора (інтер'єр-готелю Субіз у Парижі.).

Чрез особливості світогляду того часу, стиль рококо залишив самий помітний слід не у великих монументальних формах, а в предметах інтер'єру й аксесуарах. Рококо – стиль, заснований на деталі. У добу рококо широко розвинулося мистецьке ремесло – ткацтво, ювелірство, порцеляна, меблі, гобелени.

У живописі рококо переважають пасторалі, міфологічні сцени, жанрові (наприклад, зображення дам у будуарах), в яких персонажі зазвичай демонструють легкість буття. Відомими представниками були А. Ватто, Ф. Буше, Фрагонар.

Основним інструментом у музиці рококо був клавесин (композитори Фр. Куперен, Ж.-Ф. Рамо).

А загалом музика, особливо програмна, від Баха до Бетховена була співзвучна бароковій добі. Напруженість пристрастей, внутрішнє боріння, глибокі і палкі почуття – таким є внутрішній світ людини, захопленої стрімким плином життя. Усе це відчувається і в могутньому диханні класичної музики XVIII ст.

Примхливе і чудернацьке мистецтво рококо було скасоване новою і могутньою хвилею класицизму кінця XVIII століття і стилем ампір.

3. Класицизм

Класицизм – художня течія, що виникла у Франції на початку XVII ст. як національно-державний напрям у мистецтві. Класицистичні традиції зароджувалися ще у XVI ст. в Італії серед гуманістів, які прагнули виявити й осмислити основні закономірності та художні завдання мистецтва античності

й Відродження, створити теорію мистецтв, національну літературну основу і новий драматичний театр.

Класицизм формувався в боротьбі з маньєризмом і бароко. Він відображав інтереси буржуазно-аристократичної олігархії, що сформувалась у Франції на початку XVII ст. Францією у цей період правив Людовик XIV. Він мав підтримку городян у боротьбі з феодальною знаттю, яка неодноразово намагалася послабити королівську владу.

Піднесення класицизму пов'язане з епохою Просвітництва. Просвітителям була близька стверджувана класицистами позиція людини, що свідомо ставиться до світу і власне до себе, що може підпорядкувати громадському та моральному обов'язку свої прагнення та пристрасті. Сутність людини просвітителя шукали не в соціально-історичних умовах її життя, а в абстрактній людській природі, ідеальне утілення якої вони вбачали в античній класиці. Класицисти сприймали цей принцип як перемогу розуму над почуттями, натомість за часів Відродження цінувалося, насамперед, почуття. Класицисти вважали, що існують певні правила краси. Якщо митець точно буде дотримувати їх, він зможе створити досконалий художній твір. Класицизм – мистецтво найсуворішої дисципліни форми і змісту.

Мистецтву класицизму притаманні громадянський пафос, віра у силу розуму, чіткість, якість, велич, певний поетичний стиль мови, віршовий розмір. Для класицизму важливим був принцип свободи вибору – необмеженість власного, суб'єктивного трактування історичних форм. Класицизм проіснував до початку XIX ст., тому що він найбільш повно відповідав завданням формування національних буржуазних держав і сприяв вихованню громадянських якостей особистості. Художній напрям «класицизм» відтворився у художньому стилі «академізм».

Визначальними рисами класицизму є наступні:

- раціоналізм (прагнення будувати художні твори на засадах розуму, ігнорування особистих почуттів);
- наслідування зразків античного мистецтва;
- нормативність, встановлення вічних та непорушних правил і законів; обов'язкове дотримання канонічних правил написання творів;
- аристократизм, орієнтування на вимоги, смаки вищої суспільної верстви.

Видатні представники класицизму в літературі – П. Корнель, Ж. Расін, Ж. Б. Мольєр; у музиці – Ф. Й. Гайн, А. Моцарт, Л. Бетховен; у живопису – Н. Пуссен та інші.

4. Романтизм

Романтизм – складний, внутрішньо суперечливий духовний рух, що виник в останній чверті XVIII ст. Найяскравішого розкриття романтизм набув у філософії та мистецтві.

Романтики – свідки революційних подій 1798 р., найзначніших політичних і економічних зрушень кінця XVIII – початку XIX ст. Доба Просвітництва проголосила ідеї свободи, рівності й братерства, а

підготовлена нею революція виявила невідповідність їх реальним наслідкам, засвідчила кризу світоглядних орієнтацій на розум, обов'язок і честь.

Результати постали як зла карикатура, що спричинила гірке розчарування у блискучих обіцянках просвітників. Проте, не слід вбачати в романтизмі відхід від вистражданих людством цінностей. Натомість романтики успадкували від просвітників погляд на природу і людину як на єдине начало. Цінність особистості, ідеї рівності всіх людей, соціальної справедливості не тільки не заперечувалися ними, а й розвивалися через критику механістичності, однобокості поглядів просвітників.

Романтизм у мистецтві – це увага до внутрішнього духовного світу людини, оскільки реальність не відповідає ідеалові. У зв'язку з тим, що романтики не усвідомлювали ще важливості конкретно-історичного аналізу соціальної дійсності, їм нічого не лишалося, як критикувати реалії життя з погляду абстрактних вічних ідеалів. Звідси – й характерний духовний порив, піднесення над реальністю. Мистецтво романтизму метафоричне, асоціативне, багатобарвне, воно тісно пов'язане з філософією, релігією. Але цей і є якраз проявом небажанням змиритися з суперечностями буття. Це призводить до культу індивідуальності, до протиставлення піднесеної особистості потворній дійсності.

В основі романтизму лежить концепція безсмертя зла і вічної боротьби з ним. Романтики створили образ ідеального героя, який бореться з несправедливістю, злом. Вони звернулися до спадщини середньовічного мистецтва, до християнських ідей, акцентуючи увагу на внутрішньому світі людини. Особистість для романтиків – це увесь Всесвіт зі своїми світлими та темними сторонами. Вони породили культ індивідуальності, протиставляючи її високі поривання існуючій дійсності.

Зосередження уваги на потенціалі особистості, людської індивідуальності – велике досягнення мистецтва романтиків.

Характерними ознаками романтизму є:

- заперечення раціоналізму, відмова від суворої нормативності в художній творчості, культ почуттів людини;
- увага до особистості, її індивідуальних рис;
- неприйняття буденності й звеличення «життя духу»;
- наявність провідних мотивів самотійності, світової скорботи (національної туги) та романтичного бунту, нескореності, історизму та захоплення фольклором.

Улюбленим героєм романтиків був одинак, людина пристрасна і недосконала, яка діє в надзвичайних обставинах, змінює себе та життя навколо, і навіть свою загибель перетворює на перемогу незламного духу. Взірці для наслідування послідовники романтизму шукали вже не в античності, а в Середньовіччі, захоплювалися народними звичаями та іншими проявами «національного духу».

Головними авторитетами романтичної естетики і філософії були брати Август і Фрідріх Шлегелі, Новаліс, Ф.В. Шеллінг, Ф. Шлейєрмахер – мислителі так званого йєнського романтизму, історично першого і

найяскравішого періоду еволюції цієї течії. Романтичні ідеї набули свого розвитку в творчості Гельдерліна, Тіка, Гофмана (Німеччина), Водстворда і Кольриджа (Англія), Шатобріана (Франція).

У літературі романтизм найповніше розкрився у творчості письменників Байрона, Гюго, Жуковського, Лермонтова, Шевченка, живописців Жеріко, Делакруа, Рунге, композиторів Вебера, Шумана, Вагнера.

Незважаючи на те, що романтизм як художня течія існував недовго, його ідеї, принципи художнього методу так чи інакше виявлялись у розвитку художньої культури всіх наступних етапів.

5. Реалізм

Реалізм як художній метод сформувався у 20 – 30-х роках XIX ст. На цей час уперше в історії людства склалася світова система економічних зв'язків, відбувалися значні демократичні процеси, сфера суспільного виробництва охопила всі аспекти дійсності, залучаючи дедалі ширші соціальні верстви населення.

Реалізм, в основі якого – принцип історизму, правдивого зображення дійсності, як стиль мистецтва виник на загальній втомі від романтичної ідеалізації героїв легенд і міфів. Ще одним фактором, який вплинув на формування попиту на нове мистецтво, став винахід фотоапарата. Точні копії навколишнього світу на фотопапері кинули виклик майстрам та їхньому вмінню працювати з кольором та формою. Крім специфічної художньої мови від романтизму, новий напрямок також відрізнявся канонам улюблених тем. Увагу митців привертали реальні історичні події: важливі громадські заходи та сцени із життя пересічних людей. У своєму прагненні передати глядачам дійсність у всій її повноті художники порушували традиційні канони мистецтва. Наприклад, перші картини в стилі реалізму викликали шквал критики за зображення брудних п'ят чи плям на одязі: для публіки першої половини XIX століття подібне вважалося вульгарним та образливим.

Копіювання рис зовнішнього світу саме по собі ніколи не представлялося метою мистецтва. По можливості вірне відтворення дійсності доповнюється творчою самотутністю художника. Завданням мистецтва є не тільки відобразити світ, але й дати йому оцінку. Для реалізму характерна типізація як засіб розкриття соціальних якостей особи. Реалізм створює типові характери за типових обставин.

Розширився предмет дослідження мистецтва: до нього долучалися й набували суспільної значущості й естетичної цінності як широкі суспільні процеси, так і тонкі нюанси людської психології, побут людей, природа, світ речей. Зазнавав глибоких змін і головний об'єкт мистецького дослідження – людина, а суспільні зв'язки набували загального, всесвітнього характеру.

Мистецтво реалізму має у своєму доробку величезну галерею соціальних типів, відтворивши розмаїття і складність соціальних відносин і зв'язків суспільства в новий історичний період – епоху політичного та

економічного панування капіталізму. Слід зазначити, що реалізм зародився в країнах, де капіталізм утвердився найраніше – Англії та Франції.

Засновниками західноєвропейського реалізму були В. Скотт і Ч. Діккенс, Ф. Стендаль і О. де Бальзак. Реалізм справив потужний вплив на суспільну свідомість епохи. Він сприяв утвердженню матеріалістичного погляду на людину, сутність якого визначається як «сукупність усіх суспільних відносин».

6. Імпресіонізм

Імпресіонізм (від франц. *impression* – враження) – художній напрям, заснований на принципі безпосередньої фіксації вражень, спостережень, співпереживань. Імпресіонізм розвивається в останній третині ХІХ – на початку ХХ століття. Спершу він виник у французькому живописі: у 1874 році в Парижі серед інших творів експонувалася картина Клода Моне «Враження. Схід сонця» («*Impression. Soleil levant*»). А в 1877 році група художників (К. Моне, О. Ренуар, К. Піссарро, Е. Дега, А. Сіслей) «добровільно» приймає назву «імпресіоністи» та починає видавати журнал «Імпресіонізм». Під впливом імпресіонізму в живописі згодом з'являється імпресіонізм у скульптурі (О. Роден), музиці (М. Равель, К. Дебюссі, О. Скрябін, І. Стравінський), театрі (А. Шніцлер, Г. Гофмансталь). Наприкінці ХІХ століття імпресіоністичний стиль охоплює також і літературу. У ній він не становить окремої школи, як у живописі, однак принципи й засоби імпресіонізму використовують у своїй творчості письменники різних країн. Риси імпресіонізму притаманні письменникам П. Верлену, пізньому Г. Мопассану, М. Прусту, О. Уайльду, Дж. Конраду, Р. Л. Стівенсону. Поетика імпресіонізму знаходить своє місце і в українській літературі. Насамперед це стосується новелістики М. Коцюбинського, В. Стефаника, М. Черемшини, частково О. Кобилянської.

Основний стильовий прийом імпресіонізму – зображення не самого предмета, а враження від нього. Самі митці-імпресіоністи досить точно виражали цей головний принцип напрямку. «Бачити, відчувати, виражати – в цьому все мистецтво», – проголошували Едмон і Жюль Гонкури. «Ми приречені до того, щоб пізнавати світ тільки через враження, яке він на нас справляє», – писав Анатоль Франс, який наприкінці ХІХ століття став одним з головних теоретиків і захисників імпресіонізму, фундатором саме імпресіоністичної інтерпретації мистецтва. «Ми бачимо світ, – зазначає А. Франс, – лише крізь наші почуття, які його деформують і його фарбують». Імпресіоністи відображають світ не таким, яким вони його знають або ж пам'ятають, а яким вони бачать його тепер. Митець-імпресіоніст прагне зафіксувати саме початкове враження від предмета, яке щойно виникло в нього. «Я пишу те, що зараз відчуваю», – говорить Каміль Піссарро. Образ у імпресіоністів виникає саме при безпосередньому, так би мовити, «свіжому» погляді на предмет. «Створити найживіше враження людської правди, хоч би якою вона була», – таким чином намагалися відтворити дійсність брати Гонкури.

Зрозуміло, що імпресіоністи орієнтуються саме на почуття, а не на розум. «Уся справа у почутті – решта відбувається сама собою», – вважав К. Піссарро. Він же зазначав, що імпресіонізм має бути теорією «чистого спостереження». Саме така недовіра до розуму і стимулювала відсутність будь-яких маніфестів і програм в імпресіоністському русі: адже вони фіксують не враження, не почуття, а думки, ідеї, що суперечить світоглядіві імпресіоністів. свої ідеї та теорії художники не оформлювали та не обнародували».

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте художній стиль бароко.
2. Яка естетична концепція стилю класицизм?
3. Назвіть основні ідеї естетичної концепції рококо в різних видах мистецтва.
4. Охарактеризуйте соціально-політичні передумови зародження романтизму.
5. Розкрийте суть історичних форм реалізму.
6. Як соціально-політична ситуація в суспільстві вплинула на розвиток мистецтва наприкінці XIX-XX століть?
7. Назвіть основні ідеї естетичної концепції імпресіонізму.
8. Як співвідносяться національне і загальнолюдське в мистецтві? Обґрунтуйте свою думку.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Браун Полін. Естетичний інтелект: як його розвинути й використовувати в бізнесі і житті. К. : Фабула, 2022. 272 с.
3. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
4. Етика та естетика: навч. посіб. / за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів: Новий світ-2000, 2018. 306 с.
5. Естетика: навч. посіб. / за ред. Л. В. Анучиної, В. М. Пивоварова, О. В. Уманець. Харків: Право, 2022. 284 с.
6. Естетика : навчальний посібник / за ред. Л. Б. Мартиненко. Умань: ФОП Жовтий О.О., 2016. 137 с.
7. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.
8. Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерюк Д. Естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 520 с.
9. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан: монографія. К.: Маклаут, 2011. 339 с.
10. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
11. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичні переживання. К.: Юніверс, 2001. 366 с.

12. Уварова Т.І. Естетика. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2024. 284 с.

13. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Бароко (від італ. – вибагливий, химерний) – синтетичний напрям європейської культури, що виник між епохами Ренесансу та Просвітництва і характеризується тяжінням до збуреного світозображення, заглибленим баченням конфліктності та парадоксальності буття, драматичним розкриттям життя як арени дії антагоністичних сил, граничною динамізацією та символізацією реальності.

Імпресіонізм – напрям в мистецтві останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., представники якого прагнули відбити світ в його мінливості і рухливості, передати враження свіжості і щирості сприйняття життя.

Класицизм (від лат. – зразковий) – естетико-художня система в європейській літературі й мистецтві, що характеризується орієнтацією на естетичні норми і художні зразки античної класики. Характерні риси: співвіднесеність мистецтва передусім зі сферою раціонального, перевага ідеї над образом в структурі образотворчості, тяжіння до чіткого і ясного стилю.

Реалізм у мистецтві – зображення мовою мистецтва навколишнього світу, реальних сторін життя людини та суспільства. Досить широке коло визначень характеризує прояви реалізму у мистецтві – достовірність, правдоподібність, художня правда, художній метод та ін. Розрізняють реалізм як тенденцію, що є невід’ємною частиною багатьох напрямів і течій мистецтва, за винятком деяких, які з’явилися на поч. ХХ ст., а також реалізм як художній метод.

Рококо – стильовий напрям в європейському мистецтві першої половини ХVІІІ ст. Для рококо характерні гедоністичні настрої, світ гри, що театралізується, пасторальні сюжети, манірно-витончена і ускладнена декоративність, примхливий ритм, що панують в убранні інтер’єру, скульптурі, живописі і декоративному мистецтві.

Романтизм (від лат. – римський) – художній напрям у мистецтві, що заснований на світосприйманні, за яким світ є живою динамічною єдністю, в якій усе взаємопов’язане і взаємодіє у своєму всеохоплюючому спонтанному русі.

Споріднені поняття

Готичний роман – різновид роману, що виник на початку ХІХ століття, характерними рисами якого є освоєння категорій «піднесене» і «жахливе» в контексті релігійно-містичного світогляду.

Графіка – жанр образотворчого мистецтва, в якому, на відміну від живопису, ідея твору реалізується найчастіше у вигляді ліній і переважно в чорно-білих тонах; це породжує особливу смислову контрастність графіки.

Драма – ситуація людського життя, в якому, з одного боку,

загострюються його протиріччя, а з іншого – відкривається можливість їх вирішення в словах і вчинках. На відміну від трагедії, протиріччя драми піддаються вирішенню у сфері буденного буття людини, тоді як трагічні протиріччя людського буття і усвідомлюються, і вирішуються в граничному і позамежному бутті.

Живопис – вид образотворчого мистецтва, теми і сюжети якого втілюються за допомогою композиції, малюнка і кольору.

Казка – архетипічний жанр фольклору, епічний твір, в якому висвітлені фантастичні події, що натякають на колізії емпіричного світу і образно-символічно вирішують їх. Фундаментальною рисою казки є моральна прозорість і екзистенціальна завершеність. В казці зберігаються і відновлюються архетипи культури.

Музика – вид мистецтва, який виражає світ і людину у світі у вигляді звукових художніх образів. Музика, як особливе мистецтво, заснована на здатності особистості асоціювати слухові відчуття з екзистенціальними станами і естетичними переживаннями.

Поезія – вид художньої літератури, в якому світ і відношення до нього виражаються в екзистенційно насичених образах, що знаходяться в певній ритміці і мелодиці.

Проза – розгорнуте словесне оповідання, в якому людина виражає себе і події, актуальні для неї (публіцистичний, науковий, есеїстичний, художній текст) (1); метафорична характеристика буденного буття людини, позбавленого романтичної повноти («проза життя», «прозаїчна натура», «прозаїчні стосунки») (2).

Роман – засадничий жанр прози, що має епічний масштаб і різноманітність сюжетних ліній, в яких відбувається розвиток осіб і стосунків.

Театр – вид мистецтва, в якому головним засобом вираження є гра акторів перед публікою, що є результатом постановки на сцені драматургічного твору.

Трагедія – ситуація людського життя, в якій його протиріччя і конфлікти поглиблюються настільки, що не можуть бути подолані у сфері буденного буття, набуваючи можливості вирішення лише в граничному і позамежному бутті.

Тема 9 ЕВОЛЮЦІЯ ХУДОЖНІХ СТИЛІВ І НАПРЯМІВ У XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ

План

1. Модернізм і авангардизм.
2. Фовізм.
3. Кубізм.
4. Футуризм.

5. Сюрреалізм.
6. Експресіонізм.
7. Абстракціонізм.

Методичні вказівки до теми

Культура ХХ ст. складна й суперечлива, охоплює якісно нові явища, стадії занепаду та деградації. Вона започаткувала складну, розірвану свідомість особистості, що призвело до виникнення різноманітних художніх напрямів, які відповідали певним формам світосприйняття. Мистецтво ХХ ст. пов'язано з швидким, ритмічним ходом суспільного розвитку, загостренням соціальних протиріч внаслідок еволюції науково-технічного прогресу.

1. Модернізм і авангардизм

У протиставі реалістичному мистецтву у ХХ ст. з'явилося мистецтво, яке в сучасній літературі дістало назву «модернізм» – сучасний, найновітніший. Він базується на запереченні традицій минулого, акцентує увагу на умовності, на суб'єктивному сприйнятті дійсності та експериментаторстві, протиставляючи себе реалізму.

Модернізм як загальна спрямованість руху мистецтва на початку ХХ ст. поєднав велику кількість відносно самостійних ідейно-художніх течій та напрямів, таких, як кубізм, футуризм, конструктивізм, імажинізм, абстракціонізм, експресіонізм, дадаїзм, сюрреалізм, поп-арт, кожен з яких мав певну ідейно-естетичну й художню стильову особливість, але водночас вирізнявся і принциповою філософсько-світоглядною та соціокультурною єдністю з іншими. Становлення модернізму як завершеної художньо-естетичної системи та відповідного типу світогляду було підготовлене такими його стадіями, як декаденство та авангардизм.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. певну частину суспільства охопили настрої безнадії, неприйняття життя, суб'єктивізм у пошуках нових засад творчості. Виокремилася певна спільнота, обмежене коло людей зі своїм способом життя, дещо незвичним, яке властиве маргіналам та богемі. Вони сповідували високе призначення мистецтва, відмінне від традиційного для буржуазного суспільства з його забезпеченістю, порядком, індустріально-фінансовою могутністю та цілковитою задоволеністю художньою продукцією академічного спрямування. Умонастрої декадентства поширилися серед значної частини, насамперед, художників різних естетичних орієнтацій, зокрема, й значних майстрів мистецтва, творчість яких не може бути віднесена до авангарду. Мотиви декадансу найвідчутніше виявилися в поезії французького символізму, англійських прерафаелітів, певним чином позначилась на творчості О. Уайльда, М. Метерлінка, Р. Рільке, Д. Мережковського, З. Гіпіус, Ф. Сологуба.

Авангард – явище вкрай складне та суперечливе щодо розуміння його ідейного та формального втілення, становить собою сукупність найбільш радикальних і новаторських рухів у художній культурі доби модернізму. Гостро відчувши глобальність перелому в культурі загалом, авангардизм взяв на себе функцію повалення старого та творення нового в мистецтві.

Визначальною рисою авангарду є принциповий розрив з художніми традиціями попередників, пошук нових форм вираження, ідея тотальності, розчинення мистецтва в житті, масовість, демократичність, відкритий соціальний статус. Особливістю авангарду є існування у двох вимірах – візуальному та риторичному, де вагоме місце посідають маніфести, декларації, статті та трактати.

Авангардисти намагалися утвердити й абсолютизувати винайдені ними форми, засоби та прийоми художнього вираження. Найчастіше це зводилося до абсолютизації та доведення до логічного завершення (нерідко абсурдного з погляду класичної культури) того чи іншого елементу або сукупності елементів художньої мови, що виривались із традиційних культурно-історичних контекстів. При цьому завдання і цілі сучасного мистецтва трактувалися представниками різних напрямів авангардизму по-різному, аж до заперечення мистецтва як такого в його новоєвропейському тлумаченні.

Ставлення авангардистів до класичної традиції було двоїстим. Негативну позицію посідали лише футуристи, дадаїсти та конструктивісти. Але вона стосувалася, насамперед, академічного мистецтва останніх трьох століть, та навіть у цьому мистецтві заперечувалося не все, а тільки консервативно-формалістичні та натуралістично-реалістичні тенденції. Водночас авангард широко запозичував знахідки й винаходи мистецтва попередніх століть, особливо у сфері формальних засобів і способів вираження. Особливо часто такі «знахідки» шукали в ранніх етапах історії мистецтва – мистецтві Сходу, Африки, Полінезії тощо.

Авангардні митці ХХ ст., окрім історії мистецтва, нерідко вивчали наукові теорії, створювали власні філософські та світоглядні концепції, висували футуристичні прогнози, а потім тільки опрідметнювали їх у традиційних мистецьких матеріалах та формах.

У теоретичних маніфестах містяться заклики до митців анулювати у собі потяг до предметності та почати створювати власні творчі системи, здатні вирішувати засобами образотворчості проблеми, які традиційно вважалися предметом філософії. Це питання пізнання світу, «речі в собі», проблеми свободи, зокрема у творчості, співвідношення матеріального і духовного, раціонального та ірраціонального, пошуку істин, питання індивідуалізму та багато інших, роботу над вирішенням яких бачимо і в філософських трактатах художників-авангардистів, і в практичних пошуках образотворення, а точніше – формотворення. Саме тому використання поняття «естетика авангарду» значною мірою є неповним, оскільки проблеми, що їх зачіпали митці, не обмежувалися мистецькою практикою та рефлексією з приводу авангардного мистецтва, а виходили далеко за їхні межі, теоретизуючи з основних питань філософії.

Зміна естетичних принципів і мистецьких стереотипів – не те, що передусім цікавило авангардистів. Основною метою «передового мистецтва» була культурна перебудова світу на нових моральних началах. Усі найвизначніші представники авангарду мріяли про вдосконалення людини. Авангардна людина – та, що живе теперішнім і майбутнім, не озираючись,

адже авангард, уже за визначенням, крокує тільки вперед. Модель світлого майбутнього ґрунтувалась на утопічній надії впорядкувати, гармонізувати, перебудувати людську свідомість (а отже, і зовнішні умови життя) засобами авангардної культури. Не криваві катаклізми, а переконлива сила мистецтва повинна була звільнити людину з полону одноманітності, відкрити їй нові світи, привчити до образного, абстрактного, парадоксального мислення.

Модернізм привів до логічного завершення всі основні види новоєвропейського мистецтва, маючи на меті оновити його. Він довів, що ці види вичерпали себе як актуальні феномени культури, оскільки не відповідали сучасному рівневі культурно-цивілізаційного процесу, не могли адекватно виражати дух часу, відповідати художньо-естетичним потребам сучасної людини, що швидко змінювалися. Власне, модернізм продемонстрував принципову культурно-історичну відносність форм, засобів і методів художньо-естетичної свідомості, мислення та їх вираження.

2. Фовізм

Фовізм – це прославляння чистого кольору (разом з тим це ще й спрощення малюнку). Являється першою революцією живопису ХХ ст.

Ця художня течія мала досить короткий період організаційно оформленого існування, – якщо про такий етап фовізму взагалі можна говорити, оскільки стабільної фовістської групи або якої-небудь загальної теоретичної програми так і не було створено. Історія фовізму починається близько 1902 р., він дістає найменування у 1905 р., завершується до 1908-го. Однак це саме той випадок, коли значно більший масштаб, ніж історія власне феномена, має його прото- і постісторія. Іншими словами, фовізм став тим невеликим за розмірами фокусом (навіть і виявив себе він майже винятково в живопису), в якому зішлись промені надзвичайно важливих тенденцій розвитку мистецтва і після перебування в якому мистецтво зазнало необоротних трансформацій.

Це не школа, не система, а тимчасова згода про напрямок та тенденції між молодими художниками, що жили в один час. Всіх їх приваблювала фатальність обмінів і зустрічей. Вони збирались навколо А. Матіса. Насичені, живі кольори та роздряпані немов рани, що кровоточать, поверхні картин фовістів сприймаються глядачами як апофеоз агресивності.

За мірою мальовничої декоративності, умовності зображення та деякими іншими суто художніми завданнями фовізм і справді можна порівняти з імпресіонізмом – одним з останніх «ізмів» попереднього сторіччя. Однак між ними є істотне розходження в розумінні цих завдань. **Імпресіонізм**, поза всією своєю художньою специфікою, усе-таки прагнув у свій специфічний спосіб адекватно відображати навколишній матеріальний світ. Таким чином, він залишався в загальному колі «міметичних», тобто наслідувальних, напрямів мистецтва. Фовізм же не ставив жодних інших завдань, крім створення самого мистецтва і дослідження можливостей його впливу на людину. Інакше кажучи, якщо імпресіонізм передавав «враження» від навколишнього світу і переймався проблемами адекватності цих вражень,

то фовізм цікавила, насамперед, специфіка вражень, що їх справляє на людину мистецтво. Картина вже не повинна слугувати ілюзійною «оманою» речі або погляду на неї, символом суспільно важливої ідеї чи вираження ставлення художника до світу взагалі. Завдання конкретизується, звужується і тим самим поглиблюється.

Нове мистецтво досліджує само себе, свої форми, засоби, можливості впливу. Згадаємо, що саме виразність кольору художники-новатори вважали головним у своєму живопису. При цьому вони відмовлялися від імітаційної функції фарби. На їхню думку, фарба має бути світлоносною, інстинктивною, не замутною подібністю або рефлексією. А. Матісс та його однодумці (А. Дерен, М. Вламінк) шукали максимально червоний, жовтий, синій, зелений чи білий кольори, внаслідок чого цим художникам властива надзвичайна інтенсифікація палітри. Гранична узагальненість форми виключала можливість світлотіньових характеристик, тому повітряний простір і перспектива фовістів цікавили мало. Більше значення іноді міг мати різкий, несподіваний ракурс або «напливи» одних просторових зон на інші, що доповнювало характерну яскравість фарб і експресію форми.

3. Кубізм

Кубізм – авангардна течія в образотворчому мистецтві початку ХХ століття, яка передувала абстрактному мистецтву. Кубізму притаманні підкреслено геометризовані форми, прагнення подрібнити об'єкти на стереометричні складові.

Його засновники, Жорж Брак і Пабло Пікассо, захоплювалися роботами Поля Сезанна і були натхненні його спробою створити об'ємну структуру на поверхні полотна. У 1907–1910 роках у Франції кубісти почали усе більше абстрагуватися від дійсності, їхні картини усе менше нагадували реальність. Кубізм оголосив, що мистецтво існує заради самого себе, а не для відтворення дійсності.

Кубізм мав бути мистецтвом, котре, за словами Пабло Пікассо, відтворює світ не таким, яким його бачить митець, а таким, яким він його мислить. Шляхом розкладання всіх предметів і форм на прості геометричні фігури та їх перекомбінування відповідно до задуму митця кубісти сподівалися прийти до створення інтелектуального й аналітичного живопису, здатного розкривати структуру речей і їхню внутрішню сутність, виражати «константи буття», підніматися до рівня вимог сучасності, входити в неї і сприяти її перебудові.

4. Футуризм

Футуризм – авангардний напрям у літературі й мистецтві, що розвинувся на початку ХХ століття в основному в Італії й Росії. У живописі й скульптурі італійській футуризм став предтечею багатьох наступних художніх відкриттів і течій. Так, У. Боччоні, який використовував у своїй роботі одразу кілька матеріалів (скло, дерево, картон, залізо, шкіру, одяг, дзеркала, електричні лампочки й т. ін.) став попередником такого сучасного

на сьогодні напряму в мистецтві, як *non-art*.

У своїх футуристичних роботах Дж. Балла прагнув до об'єднання форми, кольору, руху й звуку. На світогляд футуристів великий вплив мали філософські погляди Ніцше з його культом «надлюдини» та Бергсона, який стверджував, що мозок може досягати все закам'яніле й мертво.

Принципи футуризму обґрунтовані вперше у працях «Футуризм» Ф. Марінетті та «Футуристська антитрадиція: маніфест-синтез» Г. Аполлінера. Марінетті запустив футуризм в 1909 році, опублікувавши його «Футуристичний маніфест» на першій сторінці французької газети Le Figaro. у ньому Марінетті виступив проти культурної традиції (*passatismo*, по-італійськи) і закликав до знищення музеїв, бібліотек і фемінізму. Футуризм швидко переросла в міжнародний рух, і його учасники видавали додаткові маніфести майже для всіх видів мистецтва: живопису, скульптури, архітектури, музики, фотографії, кіно, навіть одягу.

Цей напрям характеризується індивідуалізмом, політизованістю, агресивністю, деструкцією. Футуристи одними з перших поставили питання про активну участь мистецтва в революційному перетворенні життя, про виведення творчості за межі мистецтва в життя. Творцями нового суспільства могли б стати художники, композитори та архітектори (Ф. Марінетті).

Футуризм – це мистецтво антигуманізму, яке має відбити настання часу техніки. Спрямування футуризму можна виразити трьома «М»: місто, машина, маса. Дві головні ознаки футуризму:

1) нове мистецтво зовсім не цікавиться людиною; психологізм оголошується анархізмом, характерною рисою міщанської літератури, яка вмирає;

2) для цього мистецтва характерний виключний динамізм, опоектизування руху, швидкості, зорові пошуки засобів зображення руху; зупинка є злом, отже – футуристи вживали такі принципи динамізації («прискорення») свого художнього тексту: тексти записувалися без розділових знаків, без великих і малих букв.

Футуризм – це тотальне заперечення, у тім числі й естетства. Музикою міста вважався шум міста. Панувала поетизація потворного, антиестетизм: деякі футуристи, наприклад, видавали свої твори на шпалерах.

Футуризм був одним з найбільш політизованих мистецьких напрямків ХХ століття. Він об'єднав мистецькі та політичні програми, щоб стимулювати зміни в Італії та всій Європі. Футуристи проводили те, що вони називали сератними футуристами, або футуристичними вечорами, де вони декламували вірші та демонстрували мистецтво, а також кричали політично заряджену риторику на публіку в надії розпалювати бунт. Вони вважали, що агітація і руйнування припинять статус-кво і дозволять відродження сильнішої Італії. Ці позиції змусили футуристів підтримати майбутню війну

5. Сюрреалізм

Сюрреалізм – модерністський напрямок у мистецтві ХХ століття, що проголосив джерелом мистецтва сферу підсвідомості, а його методом

розриви логічних зв'язків, заміненіх суб'єктивними асоціаціями. Головними рисами сюрреалізму є протиприродність сполучення, що лякає, предметів і явищ, яким надається видима вірогідність. Сюрреалізм виник у Парижі в 20-х роках. Художники сюрреалісти прагнули переробити світ і змінити життя. Вони були упевнені в тому, що несвідоме і нерозумний початок уособлює собою ту вищу істину, що повинна бути затверджена на землі.

Основою для теоретичної програми сюрреалізму став фрейдизм і психоаналіз. Сюрреалізм виник в середовищі французьких дадаїстів, які відображали своїм мистецтвом відчуття абсурдності світу, розчарування в цінностях та ідеалах, що панували до Першої світової війни, проте не змогли її відвернути і навіть посприяли їй.

Дадаїзм чи мистецтво дада (це слівце – не то дитячий белькіт, не то – марення хворого, не то шаманське заклинання) – це зухвала, епатуюча «антитворчість», що виникла в обстановці жаху і розчарування художників перед обличчям катастрофи – світової війни, європейських революцій. Дадаїзм у принципі відкидав усяку позитивну естетичну програму і пропонував «антиестетику», для нього усе «розумне, добре, вічне» потерпіло крах, світ виявився божевільним, підлим, ефемерним. Програма дадаїстів полягала в руйнуванні будь-якого стилю, будь-якої естетики за допомогою «божевілля», войовничої «антихудожності».

Засновником сюрреалізму вважається французький письменник Андре Бретон, що в 1924 році створив «Маніфест сюрреалізму», в якому закликав звільнити людське «Я» від обмежень матеріалізму і, що перетворюють людину на механізм, чим створити нове, більш правдиве мистецтво, та запобігти майбутнім суспільним потрясінням. Метою сюрреалістів було показати безмежність позасвідомого, глибинність снів і силу інстинктів, вплив яких на життя є реальнішим за сферу свідомості та логіки.

Свої збори ці люди називали терміном *sommeils* – що означає «сні наяву». Під час своїх «снів наяву» сюрреалісти (як вони себе назвали, запозичивши слово в Гійома Апполінера) займалися дивними речами – вони грали. Їх цікавили випадкові і несвідомі смислові сполучення, що виникають у ході ігор типу «буриме»: вони по черзі складали фразу, нічого не знаючи про частини, написаних іншими учасниками гри. Так один раз народилася фраза «вишуканий труп буде пити молоде вино». Метою цих ігор було тренування відключення свідомості і логічних зв'язків. У такий спосіб з безодні викликалися глибинні підсвідомі хаотичні сили.

Сюрреалізм заперечує прийняті суспільні форми сучасного життя, технічної цивілізації, культури, моральних засад, під впливом З.Фрейда пропагує психічний анархізм, автоматизм вислову, звільнення від контролю розуму, спонтанність підсвідомості.

При створенні художніх творів, як вважали сюрреалісти, необхідно ізолювати мислення, волю. Тому за кращий стан для створення робіт вбачали стан духовного сп'яніння, сну, марення, галюцинацій, тобто стан, який не контролює розум. Художники намагалися проникнути у глибину людської душі, тому записували сновидіння, вивчали творчість дітей та психічно

хворих. Найбільш відомим художником-сюрреалістом ХХ ст. був С. Далі. Він не тільки займався живописом, але й оформляв театральні вистави, брав участь у створенні кіносценаріїв, постановці фільмів, працював у журналах мод, оформляв вітрини, інтер'єри крамниць тощо.

Представниками сюрреалізму в живопису були Р. Магрітт, Л. Керрінгтон тощо; в кіномистецтві - режисер Л. Бунюель.

6. Експресіонізм

Експресіонізм (від лат. expression – вираження) – одна з авангардистських течій у мистецтві, що сформувалася в Німеччині на початку ХХ ст. Німецькі художники-експресіоністи своїми попередниками вважали бельгійського художника Дж. Енсора з його образами – масками і скелетами, що втілювали жах перед дійсністю, а також норвезького художника Е. Мунка, картини якого називали «криками часу». У творчості німецьких художників теж відчувається жах перед сучасним і майбутнім, безнадійність існування і беззахисність людини у світі. Течія проіснувала до початку 30-х років ХХ ст. Її джерелом були романтизм, філософські ідеї Ф. Ніцше, А. Бергсона, А. Шопенгауера та ін. Естетика постала на запереченні не тільки міметичних різновидів мистецтва, але й імпресіонізму, який спирався на вираження миттєвих вражень митця. Основний творчий принцип експресіонізму – відображення загостреного суб'єктивного світобачення через гіпертрофоване авторське «я», через напругу його переживань та емоцій. Згодом експресіонізм поширюється і в літературі, зокрема, у ліриці.

У перші роки свого розвитку експресіонізм існував як форма індивідуального протесту проти капіталістичної дійсності, жорстокості, зла. Початок першої світової війни привніс у творчість експресіоністів теми протесту проти війни, приреченості людини, смерті. Не аналізуючи соціально-політичної природи війни, вони засуджували її як вбивство людини людиною. Суперечливість світоглядних засад експресіонізму гостро виявилася згодом. У фашистській Німеччині було заборонено чимало творів експресіоністів. Деякі з представників цього напрямку, не визнаючи форм активної політичної боротьби, покінчили життя самогубством. Водночас частина експресіоністів активно співробітничала з фашистами.

Суть художньо-естетичної феноменології експресіонізму полягає в гіпертрофованому вираженні страху, безвихідності, туги, нервозності, роз'єднаності, хворобливої пристрастності, спустошеності, меланхолії, психопатії, нерідко істеричності, протесту. Експресіонізм шукав собі філософське обґрунтування і в історії філософії (А. Шопенгауер, Ф. Шеллінг), і в популярних течіях початку ХХ ст. (А. Бергсон, З. Фрейд). Зв'язок між експресіонізмом і психоаналізом найбільш повно виявився у розвитку експресіоністської групи «Буря». Вона видавала журнал під тією самою назвою, на сторінках якого чільне місце займали праці теоретиків суб'єктивного ідеалізму, прихильників ідей Фрейда. Представники експресіонізму в літературі – О. Кокошка, Ф. Кафка, В. Стефаник, Г. Бенн, у

живописі – О. Кокошка, А. Райнер, в кіномистецтві – режисер І. Бергман та ін.

7. Абстракціонізм

Твори **абстракціонізму** усунуті від форм самого життя і втілюють суб'єктивні враження і фантазії художника. Для Ст. Кандинського, П. Мондріана, Ст. Татліна, К. Малевича абстракціонізм – внутрішня еміграція особистості, відхід у внутрішній світ, відчуження від реальності. Абстракціонізм як напромак стверджує необхідність втечі особистості від банальної та ілюзорної дійсності.

Абстракціоністи акцентували на тому, що безпредметна творчість відрізняється від «старого» мистецтва в першу чергу метафізичною сутністю. Естетичне кредо абстрактного мистецтва В. Кандинський висловив у книзі «Про духовне в мистецтві» (1910 р.). Він вказує на необхідність свідомого відриву від дійсності, перевагу суб'єктивного над об'єктивним. В. Кандинський, посилаючись на Метерлінка, пояснює, що, виходячи з чистого звучання слова, відокремленого від предмета, який воно повинне виражати, людина сприймає абстрактний образ цього слова. Це фактично повернення до ідей платонівсько-неоплатонічної естетики. Власне, естетична теорія В. Кандинського сформувалася в атмосфері підйому теософських, антропософських і символістських пошуків. Простежується вплив на В. Кандинського філософської думки Німеччини на межі ХІХ та ХХ ст. – заперечення раціоналізму та позитивізму, зокрема, це феноменологія Е. Гуссерля, ідеї А. Шопенгауера, С. К'єркегора щодо першості інтуїції (особливо у мистецтві). Більшість представників абстракціонізму тяжіла до крайнього суб'єктивізму, навіть релігійного містицизму. Завдяки цьому абстракціонізм певним чином підтримувався релігійними колами.

У 1913 р. всередині абстрактного мистецтва виникла самотійна течія – **супрематизм** (від лат. *supremus* – вищий, зверхній), пов'язаний з ім'ям К. Малевича. Супрематизм – нове та найвище мистецтво, що було нероздільним з філософськими теоріями автора. Відлуння численних природознавчих, економічних, психологічних і філософських теорій того часу зливаються у К. Малевича в дещо еклектичну теорію. Супрематизм К. Малевича порівняно з творчістю художників, які цілком відмовилися від зображення натури, найбільш теоретично обґрунтований та філософськи осмислений, наближений до сфер безкінечного небуття, які продукують матерію буття і посправжньому позбавлений утилітарно-цільового смислу. Чорний квадрат – знак економії, п'ятого виміру мистецтва. Сам К. Малевич зізнається, що, навіть відчуваючи жах, він вступив у цю безодню задля звільнення мистецтва і відкрив безпредметність сутності, яка не має нічого спільного з видимими формами предметного світу. Сприйняте зором – ілюзорне та спотворене життям, тому потрібно пізнавати саме сутність, а не видимість. Новаторство К. Малевича періоду 1915 – початку 1920-х рр. набуло революційного характеру та стосувалося передусім не формально-стильових, а світоглядно-філософських факторів.

❧ Питання для самоконтролю

1. Чим визначається постімпресіоністична традиція?
2. Розкрийте естетичну концепцію фовізму.
3. Які художні принципи відстоювали художники кубізму?
4. Як проявляється футуризм у мистецтві?
5. Поясніть художньо-естетичний зміст мистецтва сюрреалізму.
6. Яку роль у розвитку сюрреалізму відіграли політичні події в Європі першої половини XX століття?
7. Поясніть художньо-естетичний зміст мистецтва експресіонізму.
8. Розкрийте художньо-естетичний зміст мистецтва, створеного художниками-абстракціоністами.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Браун Полін. Естетичний інтелект: як його розвинути й використовувати в бізнесі і житті. К. : Фабула, 2022. 272 с.
3. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
4. Етиката естетика: навч. посіб. / за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів: Новий світ-2000, 2018. 306 с.
5. Естетика: навч. посіб. / за ред. Л. В. Анучиної, В. М. Пивоварова, О. В. Уманець. Харків: Право, 2022. 284 с.
6. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В.Л.Петрушенко. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.
7. Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерюк Д. Естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 520 с.
8. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан: монографія. К.: Маклаут, 2011. 339 с.
9. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.
10. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичні переживання. К.: Юніверс, 2001. 366 с.
11. Уварова Т.І. Естетика. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2024. 284 с.
12. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

📁 Словник-мінімум

Абстракціонізм – одна з основних тенденцій в мистецтві, що виникла у кінці XIX – початку XX ст., передусім в живописі і скульптурі, в межах якої виражається не зовнішній світ, а підсвідомі переживання художника.

Авангард– цим терміном позначається сукупність усіх строкатих і різноманітних новаторських, бунтарських рухів і напрямів в художній культурі.

Експресіонізм – напрям в мистецтві першої половини ХХ ст. (передусім у живописі і графіці), головною темою якого є глибинна самотність людини у світі і відчуження в усіх його вимірах. Назву течії було надано за домінуючою в творах емоційною експресивністю (виразністю).

Кубізм – напрям в образотворчому мистецтві, що зображує об'єкт з різних кутів зору у вигляді множини плоскостей, що перетинаються (чотирикутників, трикутників тощо), завдяки чому глядач може бачити різні його частини.

Поп-арт (від англ. – загальнодоступне мистецтво) – одна з течій в мистецтві (переважно – живописі і скульптурі), представники якого у своїх композиціях використовують побутові предмети та їх копії, випадкове поєднання яких вважають мистецтвом.

Сюрреалізм – один з напрямів в мистецтві ХХ ст., що зображує сферу підсвідомості: сновидіння, галюцинації, фантазії.

Фовізм – локальний напрям в живописі початку ХХ ст., жартівлива назва («дикуни») групи молодих паризьких художників, що спільно брали участь у ряді виставок 1905-1907 рр. Напрямок не мав чітко сформульованої програми. Його учасників об'єднувало в ті роки прагнення до створення художніх образів виключно за допомогою гранично яскравого відкритого кольору.

Футуризм (від лат. – майбутнє) – течія в мистецтві, у якій проявляється тенденція зробити предметом мистецтва динамізм як такий.

Споріднені поняття

Абсурд – одна зі значущих категорій сучасної естетики, що описує коло явищ сучасного мистецтва і культури, які не піддаються формально-логічній інтерпретації, вербальній формалізації і часто свідомо сконструйованих на принципах алогізму, парадоксу, нонсенсу.

Акумуляція – один з різновидів асамбляжа, коли з безлічі однакових або однотипних предметів повсякденного або спеціального утилітарного призначення складаються хаотичні композиції і поміщаються в закриті з усіх боків ящики з органічного скла.

Асамбляж – вид твору сучасного мистецтва, або артефакт, що є тривимірною композицією, складеною з будь-яких предметів утилітарного призначення або їх деталей і уламків або спеціально створених об'єктів, що є замкненим у простір якого-небудь ящика або коробки.

Боді-арт – художній напрям, що використовує у якості «сирої реальності» тіло, тілесність, позу, жест – невербальну мову тіла.

Графіті – малюнки на стінах будівель, найчастіше, в мегаполісах, що зображують частини людських тіл, стилізовані написи – імена, прізвиська, назви популярних музичних груп тощо.

Дадаїзм – літературно-художня течія мистецтва початку ХХ ст., яку пов'язують з протестом проти першої світової війни, що знайшла свій вияв у ірраціональному критицизмі, нігілізмі та естетизації інфантильних тенденцій у мистецтві.

Декаданс – тенденція в мистецтві кінця XIX – початку XX ст., що характеризується загостреним індивідуалізмом, песимізмом, байдужістю до соціального і політичного життя.

Джаз – різновид музики, основою якої виступає афро-американський музичний фольклор. Головна риса джазу як музичного напрямку – імпровізація.

Заумь – це сукупність спроб окремих поетів-футуристів створити нову поетичну мову (її лексику і синтаксис), що більш адекватно виражає деякі внутрішні інтенції людини (поета) і буття в цілому (1); мова, в якій семантичний акцент перенесений виключно на фонетику (2).

Кіно (кіномистецтво, кінематограф, кінематографія) – вид мистецтва, заснований на вираженні подій реальності і відношенні до них в динамічних сюжетних творах – фільмах, зафіксованих і відтворених різними засобами.

Кліп – короткий фільм з незавершеним або відсутнім сюжетом, швидкою зміною образів, що розрахована на несвідоме і супроводжується від початку до кінця єдиною музичною композицією.

Колаж – один з популярних прийомів створення творів мистецтва в XX ст., хоча випадки використання його зустрічаються і в мистецтві більш ранніх часів. Вперше усвідомлено і послідовно техніку колажу застосували у своїх творах кубісти – особливо активно – П. Пікассо, наклеюючи шматки старих газет і деякі інші предмети (дерево, матерію) на свої картини.

Конкретне мистецтво – один з напрямів абстрактного мистецтва, що характеризується створенням, перш за все, абстрактних картин, які містять суто геометричні, іноді, математично вивірені форми. Сам термін «конкретне» стосовно мистецтва виник як свого роду антонім «абстрактному» мистецтву.

Концептуальне мистецтво – напрям сучасного мистецтва, заснований на розумінні того, що природа художньої творчості полягає в створенні концептуальних моделей реальності.

Ленд-арт – одне з відгалужень Мінімал-арту, коли діяльність художника виноситься на природу і матеріалом для арт-об'єктів слугують, як правило, або суто природні матеріали, або їх поєднання з мінімальною кількістю штучних елементів.

Містичний реалізм – напрям в мистецтві XX – XXI ст., який в художній формі вирішує протиріччя людського життя через створення трансцендентної реальності.

Реді-мейд – термін вперше введений художником Марселем Дюшаном для позначення своїх творів, які є предметами утилітарного вжитку, що вилучені з середовища їх звичайного функціонування і без яких-небудь змін виставлені на художній виставці в якості творів мистецтва. Реді-мейд стверджує новий погляд на річ і речовинність.

Трилер – жанр мистецтва, в якому осягаються екзистенціали «тривога» і «жах».

Хепенінг – театралізована дія на імпровізаційній засаді з активною участю в ній аудиторії, спрямована на стирання меж між мистецтвом і

життям.

Центон – літературна або музична композиція, цілком складена з уривків інших творів. Художнє призначення – в створенні нової художньої якості цілого при виявленні подібності або контрасту нового контексту і спогадів про колишній контекст кожного фрагмента.

Тема 10

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕСТЕТИЧНОЇ ДУМКИ

План

1. Хронологія розвитку та особливості української естетичної думки.
2. Естетичні ідеї в Київській Русі. Формування естетичних ідей на теренах України у XIII-XVIII століттях.
3. Естетична думка в Україні у XIX – на початку XX століть.
4. Розвиток української естетики в XX – XXI століттях.

Методичні вказівки до теми

1. Хронологія розвитку та особливості української естетичної думки

Важливу роль у формуванні національної самосвідомості українців відіграє естетика як складова частина духовної культури України. За твердженнями дослідників історії української культури, одним з найбагатших джерел, за якими можна вивчати культуру та світогляд давніх слов'ян, є їхня міфологія, перекази та легенди. Естетичні погляди та знання поєднувалися з морально-етичним світом конкретної людини – носієм теоретичної ідеї чи системи поглядів. Саме такий підхід до носіїв певної ідеї органічно поєднав літературу, архітектуру й іконопис і створив своєрідну єдність мистецтва та філософії, а їхні творці підносилися в народному сприйнятті до рівня духовних наставників.

Хронологія охоплює чотири основних періоди зародження, розвитку і модернізації естетичних ідей в Україні:

1) період становлення, від міфопоетики давньослов'янської культури до барокової поетики, яка завершила цей період, спираючись на християнські цінності й традиції Київської Русі, староукраїнської культури XIV–XVI ст., візантійські та західноєвропейські філософські й культурні надбання;

2) період формування власне естетики в її класичній парадигмі під впливом ідей Баумгартена, Канта і Гегеля, а також узагальнення літературно-мистецького процесу в Україні з кінця XVIII до кінця XIX століть;

3) період розвитку і модернізації посткласичних парадигм естетичної думки під впливом світогляду і мистецьких практик модернізму, авангарду, соцреалізму, художньої «націології», характерний для всього XX століття в Україні;

4) період виникнення і бурхливого поступу в українській естетиці некласичної парадигми (з початку 90-х років XX ст. і до сьогодні), яка

корелює як з постмодерністською філософією, так і з постмодерністським мистецтвом в їх світових і вітчизняних виявах. Некласична естетика включає до себе також рефлексії і з приводу всієї історії української естетичної думки та мистецтва, і т.зв. «етноестетику» і навіть «естетику регіону».

Специфіка української естетичної думки.

1) Онтологічно вона обумовлена панестетизмом українського буття і мислення, світоставлення та ментальності. Панестетизм генетично й органічно пов'язаний з архетиповими принципами української етнокультури: софійністю, кордоцентризмом, антеїзмом, соборністю соціокультурного існування. Софійність як принцип мудрого лаштування буття виявляється через ідею краси як у повсякденному, так і у «святковому», сакральному планах українського світовідношення.

Кордоцентризм як домінанта «серця» в українському світовідношенні та визначальний принцип етноментальності також підживлює феномен українського панестетизму.

Принцип антеїзму – нерозривного зв'язку із Землею в прямому і переносному сенсах слова – наділяє український панестетизм глибинним відчуттям краси природи, любов'ю до рідного довкілля, батьківської хати, родового обійстя.

Принцип соборності в його православному тлумаченні характеризує духовну сродність українців, їхнє «колективне позасвідоме», що естетично одухотворює переживання світу, спільноти, громади, власного існування в соціумі, налаштовують на естетизацію міжлюдських стосунків.

2) Український естетичний дискурс має акцентуований психологічний характер. Тонка емоційність, одухотворена чуттєвість, ніжний ліризм українського естезису породжують і відповідні нюанси думки про емоційно-виразні феномени життя і культури, схильність до інтроверсивності естетичної рефлексії, до психологічної аналітики чуттєвого. Невипадково І. Франко розумів естетику як «науку про чуття», тобто психологічну дисципліну з відповідним понятійно-категоріальним апаратом дослідження «секретів поетичної творчості».

3) Світоглядний антропоцентризм також є відмітною особливістю естетичного рефлексування в Україні з часів Київської Русі до сьогодення. Людина «зовнішня» і «внутрішня», її тілесна і духовна краса так чи так завжди були предметом споглядання, оцінювання, розмислу.

4) Становлення і розвиток вітчизняної естетичної думки в Україні часто відбувалися через мистецькі й літературно-критичні процеси. Теоретиками мистецтва і носіями естетичної думки ставали самі митці: письменники, поети, художники, композитори, арт-критики. Представники українського бароко, романтизму і реалізму XIX ст., модерністи, авангардисти і неокласици, «соцреалісти» та «шістдесятники» XX ст., сучасні постмодерністи та етнофутуристи – всі вони маніфестували творчі ідеї, програми, проекти.

5) Українській естетичній думці властива змістова імпліцитність, коли її ідеї, поняття, концепти «розчинені» в текстах культури, художніх мовах

мистецтва. За своєю іманентною природою естетичний дискурс часто буває «вбудованим» у мову і ментальність, повсякденний побут і спілкування, милування природою і творчу діяльність.

6) В традиціях української естетики доволі виразно простежується принцип «пограничності» – свідоме поєднання естетичної проблематики, її предмета з проблематикою і предметом суміжних наук – психології, мистецтвознавства, етики, педагогіки, – то цілісне відтворення її історії постане як процес складний і теоретично неординарний.

7) Застосування калокагативного принципу, тобто осмислення краси індивіда через гармонію зовнішнього і внутрішнього.

8) Через усю історію країни проходить ідея поклоніння герою: воїну, поету, філософу. Реальні історичні особи переживали процес легендаризації, перетворюючись на літературно-поетичні образи. Внаслідок цього етико-естетичне знання поєднувалося з морально-естетичним світом конкретної людини – носія теоретичної ідеї або системи поглядів. Саме такий підхід до носіїв певної ідеї органічно поєднав літературу, архітектуру, іконопис, фрески у своєрідну єдність мистецтва і філософії, а творці мистецтва і філософії підносилися в народному сприйнятті до рівня духовних наставників. В різні епохи цю функцію могли виконувати Ярослав Мудрий, Петро Могила, Григорій Сковорода, Тарас Шевченко, Іван Франко.

2. Естетичні ідеї в Київській Русі. Формування естетичних ідей на теренах України у XIII-XVIII століттях

Естетичні ідеї в Київській Русі.

Витоки естетичної думки в Україні відносяться до періоду Київської Русі. У період раннього феодалізму естетична думка Давньої Русі, як це було й в інших країнах, ще не відмежувалася від інших галузей знання і від релігії. Становлення естетичних уявлень Київської Русі зумовлювалося, передусім, міфо-поетичною свідомістю давнього слов'янства, своєрідним поєднанням цієї свідомості з візантійським християнським світоглядом. Під «естетичною думкою» будемо розуміти ідеї, поняття, категорії, концепції, які відтворюють духовно-чуттєві аспекти світогляду, світовідношення, ментальності, і котрі «імплантовані» у міфологічні, релігійні, філософські, художні форми, – так звана «імпліцитна естетика». У «донауковий» період історії естетики джерелом їх вивчення стають міфи, фольклор, філософські та релігійні тексти, проповіді, культурні й мистецькі артефакти, сфера повсякденного побутування.

У Київській Русі естетичне мислення розвивається на підґрунті язичницького світогляду – давньослов'янської релігії і міфології. Основний елемент язичництва – наївний пантеїзм. Перші проблеми, що їх розглядає давньоруська філософія й естетика, – з'ясування понять про душу, про взаємовідносини душі і тіла. З проникненням у Київську Русь християнства встановлюються зв'язки з культурою Візантії, південних слов'ян і інших народів Європи. Давньоруські мислителі знайомляться з естетичною думкою античності, працями Арістотеля, Демокріта, Платона.

Найважливіші оригінальні твори давньоруської філософсько-етичної і естетичної думки – «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона (XI ст.), «Послання» до Володимира Мономаха» Ничипора (XI–XII ст.), «Повість временних літ» Нестора (поч. XII ст.), «Послання» митрополита Климента Смолятича (XII ст.), «Послання» і «Слова» Кирила Туровського (1130-ті–1182) «Слово про Ігорів похід» (XII ст.), «Моління Даниїла Заточника» (XIII ст.) та ін.

У цих творах вирішуються питання про зв'язок людини й історії, історії і природи, що шанується утвором Бога – джерела краси – і втіленням прекрасного, про джерела пізнання, про співвідношення почуттів, розуму і волі, душі і тіла.

Для вивчення естетики Київської Русі також важливе значення мають збірники, що містять висловлювання Езопа, Аристотеля, Менандра, різні морально-побутові настанови, приказки, історичні анекдоти.

У «Повісті минулих літ» Нестора Літописця значну увагу приділено розкриттю естетичних цінностей мистецтва, народних традицій і побуту. У «Слові про Ігорів похід» естетичне спирається на народно-фольклорну традицію. Тут досягнуто єдності зображення естетичних основ природи з естетично-моральним світом людини.

Про високий рівень усвідомлення естетичного в Київській Русі свідчать, крім архітектури (красу та велич епохи Ярослава Мудрого стверджує Софійський собор у Києві), також високий мистецький рівень мозаїки, фрескових розписів і декоративно-прикладне мистецтво. Київська Русь була осередком естетичної культури східних слов'ян.

Формування естетичних ідей на теренах України у XIII-XVIII століттях.

У XIII-XV століттях естетичне знання тісно переплетене з етичним і релігійним розумінням людини. Завдання процесу пізнання осмислюється, переважно, в аспекті самопізнання людини. Естетика й етика спираються на духовні цінності.

На зламі XV-XVI століть значний вплив на духовне життя України мала філософсько-соціологічна концепція, що розроблялася в Острозькій академії. Вона найбільш рельєфно відображена в творчості Івана Вишенського. Цей період можна вважати прикладом свідомого утиску естетичних ідей на користь релігійних і етичних. Іван Вишенський обстоював ідеї аскетизму, самозречення від проблем краси. Він вважав, що в навколишньому світі має панувати необхідність, обов'язок, які ставляться вище від потреб у красі та мистецтві. Світосприйняття Івана Вишенського – це послідовне протиставлення християнської етики та людського світосприйняття краси навколишнього світу, ідеалів Святого Письма й художньо – естетичних ідеалів краси та радості життя.

Особливе місце в історії естетики України належить другій половині XVII ст. та XVIII ст. – періодові створення й утвердження на теренах українських земель нових науково-освітніх закладів, впливову роль серед яких відігравала Києво-Могилянська академія (1631–1817).

Упродовж свого майже двохсотрічного існування Києво-Могилянська академія була основним чинником розвитку освіти, науки, культури не лише в Україні, а й у всьому православному регіоні. Значний внесок в українську естетику цього періоду пов'язаний з іменем Теофана Прокоповича (1681–1736). Зосередивши увагу на проблемі краси, він, по-перше, розглядав красу людини як гармонію духу й тіла, по-друге, до аналізу краси залучав як природу, так і звичаї, побут, ремесло та майстерність. З особливою зацікавленістю Т. Прокопович ставився до піїтики, тобто поетичного мистецтва, що, за його переконаннями, відрізняється від інших видів творчості безпосереднім впливом на естетичні почуття людини. Саме поетика впливає на розвиток таких здібностей людини, як відчуття краси, стилю, фантазії та уяви.

Найпомітніший внесок у розвиток естетичної думки в XVII ст. зробив Симеон Полоцький (1629–1680), що відстоював право людського розуму на пізнання і обговорював роль чуттєвості в пізнанні. С. Полоцький, який добре знав сучасну йому західноєвропейську філософію, розглядав її як науку наук, розвивав своєрідну концепцію виховання і досвідченого знання, заперечив вчення про уроджені ідеї.

З XVIII ст. пов'язана й діяльність Григорія Сковороди (1722–1794). Його естетичні погляди перетинаються з філософськими, етичними та його поезією. Теоретичні розміркування українського філософа підсумовуються створенням філософії серця, однією з граней якої було естетико-художнє пізнання світу. Своєю чергою, естетико-художнє пізнання світу підкреслює роль і значення творчості. Своєрідність концепції Г. Сковороди полягає, передусім, у запереченні платонівської ідеї конфлікту між філософією та поезією. Ідея взаємозв'язку філософії та поезії, на якій наполягав Г. Сковорода, підкреслює значення творчої індивідуальності та розуміння нею проблем краси навколишнього світу й людських душ.

Особливе значення мають ідеї Г. Сковороди про єдність краси, добра, блага й істини. Саме в поєднанні цих станів, на його думку, відбувається морально-естетичне самоутвердження людської сутності. Мислитель наполягає на необхідності пізнання сутності предметів і явищ, на цьому шляху перетинаються інтереси науки та мистецтва, раціонального й чуттєвого.

У XVII–XVIII ст. на українських землях отримує поширення новий мистецький стиль – Українське бароко або Козацьке бароко, що виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко. Барокове мистецтво тієї доби в усі культурні сфери. У цей період нового вигляду набуває Київ, створюється сучасний образ міста. Йде інтенсивне будівництво північного Лівобережжя, зокрема Чернігова. Типові споруди стилю бароко будуються на західноукраїнських землях, особливо у Львові. Народжується українська національна архітектурна школа, що дала світові таких відомих майстрів як І. Григорович-Барський, С.Ковнір, І.Зарудний.

Українське бароко XVII ст. нерідко називають «козацьким». Це,

звичайно, перебільшення, але якась частина істини в такому визначенні є, бо саме козацтво було носієм нового художнього смаку. Відомо чимало творів архітектури та живопису, створених на замовлення козацької старшини. Але козацтво не лише споживало художні цінності, виступаючи в ролі багатого замовника. Будучи насамперед величезною військовою і значною суспільно-політичною силою, воно виявилось також здатним утворити власне творче середовище й виступати на кону духовного життя народу ще й як творець самобутніх художніх цінностей. Козацькі думи, козацькі пісні, козацькі танці, козацькі літописи, ікони, козацькі собори – все це не порожні слова. За ними – величезний духовний досвід XVII–XVIII ст., значну частину якого пощастило втілити у своїй художній діяльності саме козацтву. Все це залишило в культурній свідомості народу глибокий слід. А краса козацького мистецтва породила легенду про золоте життя під булавою гетьманів, про козацьку країну, країну тихих вод і світлих зір.

Твори образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, стародруки, що належать до одного з найцікавіших періодів в історії культури українського народу – другої половини XVII – XVIII століть – часу становлення та розвитку в українському мистецтві загальноєвропейського стилю бароко. Характерною особливістю бароко є проникнення світського світогляду в усі сфери художньої діяльності. Монументальність форм, експресивність, введення алегорій та символів, пишна декоративність орнаментики, парадність та урочистість, що притаманні бароко, знайшли відтворення в мистецтві України цього періоду. Злиття принципів бароко з національною народною традицією визначило своєрідність його українського варіанту. Специфічно національні риси бароко, які виявилися в усіх видах мистецтва – архітектурі, живописі та графіці, скульптурі, художньому металі та гаптуванні. Розвиткові мистецтва сприяло піднесення філософської думки, науки, літератури, пов'язане з діяльністю Києво-Могилянської академії. Особливе місце в українському мистецтві доби бароко належало художній школі та друкарні Києво-Печерської лаври.

Підсумовуючи, зазначимо, що на етапі XIII–XVIII століть у розвитку української культури естетичні ідеї, мистецтво та мистецтвознавство відігравали особливу, винятково важливу роль. Вони часто поставали як феномен естетики в психології творчості.

3. Естетична думка в Україні у XIX – на початку XX століть

Початок XIX ст. на теренах України характеризується зверненням українських мислителів до краси своєї Батьківщини, її народу й української мови.

Важливим кроком у розвитку української естетичної думки були праці М.О. Максимовича (1804–1873), який першим в українській науці обґрунтував поняття «народність». У підґрунтя його визначення вчений поклав «усну словесність» народу, що пов'язувало його погляди з ідеями народницького руху серед російської інтелігенції середини XIX ст. М.Максимович був прихильником ідей народної освіти, культури,

просвітництва. Разом з тим, народ має власну свідомість, яка втілюється в народну, зокрема історичну, поезію. Увага до фольклористики згодом привернула вченого до вивчення народно-поетичної літературної творчості, яка разом з писемною літературою стала розглядатися як складова української культури і мистецтва.

Тенденція звернення до народних традицій чітко простежується в творчості І. Котляревського. Його поема «Енеїда» утверджує особливі можливості української мови та, на відміну від вимог класичної літератури, спирається на народну традицію. Яскравим періодом розвитку українського романтизму, пов'язаного як із творчими здобутками М. Гоголя, раннього Т. Шевченка, М. Максимовича, так і з теоретичними працями М. Костомарова та П. Куліша були 30-50-ті рр. XIX ст.

Т. Шевченко приділив значну увагу дослідженню естетичних проблем, зокрема: специфіки прекрасного, сутності творчого процесу, соціальної значущості мистецтва тощо.

На межі XIX-XX століть розвиток естетичної думки в Україні асоціюється, насамперед, з художнім рухом, зокрема літературним, що переживає своєрідний вибух та пов'язаний з іменами таких майстрів слова, як І. Франко, Л. Українка, М. Коцюбинський, О. Кобилянська, В. Винниченко та інші.

Творче піднесення, що спостерігається в українській літературі в цей період, – явище, безперечно, цікаве саме по собі. Проте особливо показовим є факт виникнення в її межах низки авторських естетичних концепцій. Цей процес мав двоїстий характер. З одного боку, функцію теоретиків узяли на себе практики літератури. Деякі з них – Леся Українка, О. Кобилянська, М. Коцюбинський – відпрацьовували свої концептуальні положення опосередковано (в есе, листах, щоденниках, автобіографіях тощо). Інші, наприклад, І. Франко, цілком свідомо працювали як науковці, а отже, їхня теоретична спадщина є не менш важливою для української естетичної думки, ніж художня творчість. Специфічна спрямованість українських естетичних розвідок на межі століть має чітко виражені ознаки дискурсу, що був стимульований провідними діячами української літератури.

Варто зауважити, що українська інтелігенція цього періоду обирала собі авторитетів майже виключно поза межами України. Така орієнтація мала безпосередній вплив на творчі пошуки письменників. Не втрачаючи власної самобутності, українська творча еліта була безпосередньо й опосередковано пов'язана з найвизначнішими європейськими філософсько-естетичними напрямками – інтуїтизмом, ніцшеанством і психоаналізом.

Особливе значення має теоретична спадщина Івана Франка (1856–1916), зокрема його програмне дослідження «Із секретів поетичної творчості» (1898). Основним змістом цієї праці стало опрацювання конкретних понять і проблем, а також їх подальше теоретичне узагальнення. Оперуючи низкою усталених щодо естетичної традиції визначень (пам'ять, відчуття, фантазія тощо), І. Франко водночас збагачує естетичний словник, запроваджуючи в науковий обіг новий термін – «змисл». Він вказує, що не всі змисли однаково

важливі для розвитку нашої душі. Елементарна психологія розрізняє вищі та нижчі змисли, тобто такі, що мають свої спеціальні та високорозвинені органи (зір, слух, смак, запах), і такі, що не мають таких органів (дотик зовнішній та внутрішній).

Праця І. Франка «Із секретів поетичної творчості» є продуктивним зразком поєднання дослідження естетичного й етичного аспектів буття. Логіку переходу з естетичної сфери в етичну уможлиблює відпрацювання категорії краси. Осмислюючи її, вчений рішуче доводить, що нова естетика має відштовхуватися не від поняття краси, а від естетичного вподобання.

Особливе місце серед естетичних шкіл України посідала харківська. Це було пов'язано зі значним внеском у розвиток гуманітарних наук видатного вченого-мовознавця Олександра Потебні (1835–1891) – одного із засновників лінгвістичної естетики. Внесок О. Потебні – виокремлення суто естетичної проблематики й усвідомлення ним доцільності використання філософської методології та категорійно-понятійного апарату – став важливим кроком у розвитку естетики як суто філософської науки.

Отже, так звана, мистецтвознавча тенденція в українській естетиці виразно проявилася на цьому історичному етапі. Перебуваючи у складних соціально-політичних умовах, спричинених своєрідністю історії України, вітчизняні митці намагались осмислити соціальне призначення мистецтва, закріпити його естетичне призначення і як духовну пам'ять часу. Через безпосередній аналіз та самоаналіз духовної творчості представники української естетичної думки поступово відкривали і для себе, і для науки, і для народу сутність складного процесу естетичного осмислення дійсності.

4. Розвиток української естетики в XX – XXI століттях

Українська естетика XX – початку XXI століть репрезентована творчістю Л. Курбаса, Г. Хоткевича, М. Хвильового, В. Іванова, А. Канарського, Л. Левчук, В. Личковаха та багатьох інших діячів.

Особливе місце в історії української естетичної думки XX ст. належить видатному діячеві театрального мистецтва Лесю Курбасу, теоретико-практична спадщина якого дає всі підстави говорити про становлення театральної естетики. У 1922 р. Лесь Курбас пов'язав своє життя з Харковом, де створив відомий театр «Березіль», згодом почав викладати в Харківському музично-драматичному інституті. Він створив школу театрального мистецтва, викладаючи своїм студентам такі науки, як філософія й естетика. Крізь усі сфери діяльності Лесь Курбас виразно проходить його розуміння української культури в контексті загальноєвропейських процесів. Доказом цього є написана ним у 1918 р. передмова до книги В. Обюртена «Мистецтво помирає», де український митець окреслює певні орієнтири для розвитку нових напрямків у мистецтві та висловлює глибоку переконаність у подальших перспективах художнього розвитку.

З традиціями харківської естетичної школи пов'язана й діяльність Миколи Хвильового (Фітільов) (1893–1933) – відомого ідеолога українського відродження 20-х рр. XX ст., організатора мистецьких угруповань у перші

пореволюційні роки. Його найбільше цікавила проблема естетичної культури, що розглядалась як самодостатнє явище, своєрідною серцевиною якого, на його думку, повинні були стати елітарне (високе) мистецтво та специфічний шлях розвитку української літератури й мистецтва на засадах романтизму. Він був переконаний у необхідності відокремлення процесів розвитку національної культури в Україні від офіційної радянської (сталінської) моделі, що передбачала формування соціалістичної культури з наголосом на ідеологічних, а не національних засадах.

Українську естетику та мистецтво 30-40-х рр. XX ст. не можна розглядати відірвано від процесу насадження культу особи Й. Сталіна та його репресивних дій щодо талановитих учених і митців. Хвиля репресій, що прокотилась Україною, зачепила всі сфери національного духовного життя. Трагічною була доля М. Бойчука, М. Вороного, М. Куліша, Л. Курбаса, Г. Хоткевича, М. Семенка та багатьох інших репресованих діячів української культури.

Естетична проблематика в другій половині XX ст. розвивалась у гострих теоретичних дискусіях, які свідчили про принципово різне трактування низки положень марксизму, намагання естетиків, які мислили творчо, подолати спрощене, декларативне тлумачення змісту естетичного. Найвиразніше ця ситуація проявилася в осмисленні проблеми природи естетичного, провідної проблеми естетичної науки. Потрібно пам'ятати, що йдеться про розвиток радянської науки, котра формувалась в межах єдиної методології та ідеології, в яких чітко простежувався принцип намагань оперувати аналізом мистецької практики на основі вказівок Комуністичної партії. Водночас, незважаючи на уніфікацію процесів, естетична наука цього періоду в Україні мала і яскраво національні риси. Це, по-перше, було пов'язано з виданням теоретичної літератури, переважно, українською мовою, що давало можливість удосконалити понятійно-категорійний апарат науки, яким естетика користується й донині. По-друге, в цей період, окрім творів Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, творча спадщина яких широко залучалася протягом усього періоду існування Радянського Союзу, було видано твори І. Труша, О. Маковця, Г. Хоткевича та ін., раніше заборонених митців.

Проблеми, що перебували в полі зору митців та науковців протягом XX ст.:

- психології творчості,
- естетичної культури,
- природи естетичного,
- історії української естетики,
- розвитку сучасної західноєвропейської естетики загалом та різних її напрямків зокрема.

За роки незалежності України естетика значно розширила коло дослідницьких інтересів (різні аспекти естетичної свідомості, зокрема, формування естетичного смаку, естетичне виховання та інші). Цьому сприяло, передусім, розширення методологічних засад науки. Зняття

ідеологічних обмежень дало українським естетикам змогу збагатити теоретичну проблематику, вводячи в науковий і викладацький процес праці західноєвропейських і американських естетиків, зорієнтувати молоде покоління на вивчення естетичних засад культури різних регіонів світу. Важливим надбанням сучасної української естетики є тенденція до розширення її географічних меж.

❧ Питання для самоконтролю

1. Якими особливостями позначена історія естетичної думки в Україні?
2. Як формувалися естетичні погляди на теренах Київської Русі?
3. Охарактеризуйте розвиток української естетичної думки в XIII–XVIII століттях.
4. З іменами яких видатних діячів української культури пов'язаний розвиток естетичної проблематики у XVIII – першій половині XIX ст.?
5. Які особливості розвитку естетичної думки в Україні у XIX – на початку XX століть? В чому полягає специфіка українського естетичного дискурсу цього періоду?
6. Назвіть основні ідеї та представників української естетики XX – XXI століть.

Література

1. Артюх В. О. Тяглисть історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини XX століття: монографія. Суми: Вид-во СумДУ, 2010. 266 с.
2. Бовсунівська Т. Історія української естетики першої половини XIX століття. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. 344 с.
3. Дубчак Л. М. Естетика: посібник для підготовки до іспитів К.: Вид. Паливода А. В., 2008. 124 с.
4. Дяків Т., Тетарчук І. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 316 с.
5. Етика та естетика: навч. посіб. / за ред.: В. Л. Петрушенка. Львів: Новий світ-2000, 2018. 306 с.
6. Естетика: навчальний посібник / за ред. В. О. Лозового. К.: Юрінком Інтер, 2010. 208 с.
7. Естетика : навчальний посібник / за ред. Л. Б. Мартиненко. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2016. 137 с.
8. Естетика: навч. посіб. / за ред. Л. В. Анучиної, В. М. Пивоварова, О. В. Уманець. Харків: Право, 2022. 284 с.
9. Етика та естетика: Навчальний посібник / За ред. В. Л. Петрушенка. Львів: “Новий світ – 2000”, 2023. 304 с.
10. Левчук Л., Панченко В., Оніщенко О., Кучерюк Д. Естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 520 с.
11. Левчук Л. Українська естетика: традиції та сучасний стан: монографія. К.: Маклаут, 2011. 339 с.

12. Панченко В. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 432 с.

13. Татаркевич В. Історія шести понять: Мистецтво. Прекрасне. Форма. Творчість. Відтворництво. Естетичні переживання. К.: Юніверс, 2001. 366 с.

14. Уварова Т.І. Естетика. Навчальний посібник. К.: Університетська книга, 2024. 284 с.

15. Чистіліна Т.О. Етика та естетика. Навчальний посібник. К.: Центр учбової літератури, 2021. 304 с.

Словник-мінімум

Безсмертя – поняття, яке окреслює можливість існування після смерті, – в усій повноті буття або в пам'яті нащадків (через здійснення вчинків або культурних артефактів).

Вчинок – усвідомлена дія, результатом якої є моральне визначення людини; розкриває людину в суспільстві як неповторну особистість.

Героїзм – вищий прояв мужності, що вирішує суспільно значущі конфлікти, які дійшли до рівня антагонізмів.

Особистість – глибинна реальність внутрішнього світу людини, що характеризується унікальністю і відкритістю, які реалізуються в самопізнанні і самотворенні, проявляються у вчинках, стосунках або артефактах культури.

Світогляд – система найбільш глобальних переконань, цінностей, цілей, ідеалів і моральних принципів людини; це спосіб взаємодії людини зі світом, спосіб відкритості світу, спроба осмислити себе і своє місце у світі.

Світогляд особистісний – світогляд, що відбиває граничне буття людини і відрізняється самостійністю, критичністю і творчим характером.

Світогляд буденний – світогляд, що відбиває буденне буття людини з його несамотійністю, некритичністю, нетворчим характером; є результатом дії сім'ї і того соціального середовища, в яке людина включена в дитячі і підліткові роки життя.

Світогляд філософський – світогляд, що відбиває позамежне буття людини і має самостійний, критичний, творчий характер, а також системність і внутрішню цілісність; це ступінь зрілості особистісного світогляду.

Основні твори та пам'ятки української естетичної думки:

- Нестор Літописець. «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід»,
- Г. Сковорода. «Наркіс. Розмова про те. Пізнай себе», «Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті», «Убогий жайворонок», «Вдячний Еродій»,
- І. Франко. «Із секретів поетичної творчості»,
- Б. Кубланов. «Естетичне відчуття та мистецтво» (1956),
- В. Іванов. «Практика і естетична свідомість» (1971),
- В. Баленко. «Естетичне і природа» (1973),
- В. Мазепа. «Художня творчість як пізнання» (1974),
- А. Канарський. «Діалектика естетичного процесу: діалектика естетичного як теорія чуттєвого пізнання» (1979),

- О. Фортова. «Про діалектичну єдність морального та естетичного» (1985),
- М. Гончаренкою. «Геній в мистецтві і науці» (1991),
- Л. Левчук. «Естетика XX століття» (1997),
- Л. Левчук. «Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика»(2002).

ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

Етика

1. Загальне та відмінне в етичних вченнях буддизму, християнства, ісламу.
2. Етика античності. Аристотель як засновник етики.
3. Еволюція етики стоїцизму: від Зенона до Сенеки.
4. Етика Аврелія Августина та Фоми Аквінського.
5. Етичні вчення періоду Київської Русі.
6. Співвідношення моралі і політики. Погляди Н. Макіавеллі.
7. Розуміння справедливості у вченнях мислителів Нового часу.
8. Етична концепція Ж.-Ж. Руссо.
9. Поняття морального обов'язку в етиці І. Канта.
10. Етична система Л. Фейєрбаха.
11. «Переоцінка цінностей» Ф. Ніцше.
12. Мораль конкордизму В. Вінніченка.
13. Сенс життя. Логотерапія В. Франкла.
14. Екологічна етика О. Леопольда та А. Робіна.
15. Концепція свободи Е. Фромма.
16. Концепція любові Е. Фромма.
17. Етичні ідеї постмодерну. Концепція З. Баумана.
18. Моральна свідомість: структура, основні елементи.
19. Взаємозв'язок моралі та мистецтва.
20. Моральні цінності у сучасному світі.
21. Добро як провідна категорія моральної свідомості.
22. Моральне зло: теорії походження та різновиди.
23. Щастя як категорія моральної свідомості.
24. Поняття честі і гідності людини.
25. Діяльність як світовідношення.
26. Поняття совісті та сорому.
27. Толерантність: поняття, типи.
28. Культура спілкування та етикет.
29. Дружба як вища форма спілкування.
30. Етикет та культура спілкування в Інтернеті.

Естетика

1. Місце естетики в системі філософського знання.
2. Плюралізм проблем дослідження естетики як своєрідної галузі наукового знання.
3. Основні завдання естетики як особливої сфери духовного досвіду.
4. Проблема естетичного виховання та формування смаку.
5. Основні види мистецтва Стародавньої Греції.
6. Естетика неоплатонізму.
7. Тертуліан про мистецтво та естетичне переживання художніх творів.
8. Основні ідеї музичної естетики Августина (трактат «Про музику»).
9. Багатоаспектність розуміння прекрасного в естетиці Еріугени.

10. Естетичне в культурі Київської Русі: синтез язичництва і християнства.
11. Альберті про ідеал краси.
12. Засоби творення живописного образу (Леонардо да Вінчі).
13. Естетика маньєризму.
14. Естетичні ідеї українського Передвідродження.
15. Сутність таланту і геніальності в естетиці Вольтера.
16. Основні поняття естетики І. Канта.
17. Діалектика художнього розвитку в естетиці Г. Гегеля.
18. Естетика німецького романтизму.
19. Природа і специфіка естетичних категорій.
20. Діалектика індивідуального та об'єктивного в категоріях естетики.
21. Естетична цінність народної сміхової культури.
22. Специфіка естетичної свідомості у системі форм суспільної свідомості.
23. Відмінність понять «емоції» – «почуття» та їх зв'язок з інтелектом людини.
24. Міфологічна образність та художній образ: спільне і відмінне.
25. Символічна природа образної мови мистецтва.
26. Якісні ознаки мистецтва як типу духовного досвіду.
27. Критерії цінності художнього твору.
28. Зміст та особливості художньо-образної мови мистецтва.
29. Теорія символу в естетиці Г. Гегеля.
30. Мистецтво та медицина: шляхи перетину.

**ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТИТУЛЬНОЇ СТОРІНКИ
КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ**

**Запорізький державний медико-фармацевтичний університет
Міністерства охорони здоров'я України**

Кафедра суспільних дисциплін

УКРАЇНСЬКА ЕСТЕТИКА XX-XXI СТОРІЧЧЯ

Виконав: студент курсу, групи
Шевченко Остап Іванович

*Запоріжжя
2025*

**ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ЗМІСТУ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ
ЗМІСТ**

Вступ.....	3
1. Поняття «естетики» в історико-філософському і науковому знанні.....	5
2. Особливості розвитку української естетики в радянські часи.....	11
3. Українська естетика доби незалежної УкраїниXXI сторіччя.....	17
Висновки.....	22
Перелік використаних джерел.....	24

Вимоги до оформлення контрольної роботи:

1. Обсяг – 10-15 сторінок.
2. Бібліографічний опис: використовувати джерела останніх років видання.
3. Мова – українська.
4. Шрифт – Times New Roman, розміром 14, з 1,5 міжрядковим інтервалом, у форматі A4 (210×297).
5. Шрифт у заголовках – прописними буквами (великими).
6. Поля – 20 мм з усіх боків. Вирівнювання – по ширині, у заголовках – по центру.
7. Кожен розділ починати з нового аркуша. Слово «Розділ» не писати.
8. Нумерація сторінок – у верхньому правому кутку.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ЗАЛІКУ

Етика

1. Етика як філософська наука. Структура та функції дисципліни.
2. Поняття та атрибути моралі.
3. Основні концепції походження моралі: релігійні, натуралістичні, соціально-історичні.
4. Взаємозв'язок релігії та моралі.
5. Етика буддизму: теоретичні положення та морально-практичне значення.
6. Етичне вчення джайнізму та йоги.
7. Соціально-етичні вчення конфуціанства та даосизму.
8. Загальні риси етики Стародавнього Сходу: недіяння та ненасилля.
9. Етичний релятивізм школи софістів. Сократ і сократичні школи.
10. Філософсько-етичні погляди Платона.
11. Аристотель як вершина античної етики.
12. Етичне вчення Епікура та школи стоїків.
13. Роль і значення античного періоду для розвитку етики як науки.
14. Теоцентричний характер середньовічної етики та її основні проблеми: теодицеї, свободи волі, душі.
15. Антропоцентризм етики Відродження.
16. Теорія «розумного егоїзму» в етиці французьких просвітителів XVIII століття (К. Гельвеція, П.А. Гольбаха, Д. Дідро).
17. Моральна філософія І. Канта.
18. Етичний песимізм А. Шопенгауера.
19. Етичні погляди Ф. Ніцше.
20. Етика екзистенціалізму.
21. Етичні ідеї в філософії утилітаризму.
22. Етика прагматизму.
23. Теорія справедливості Дж. Ролза.
24. Етика благоговіння перед життям А. Швейцера.
25. Універсалізм та партикуляризм в сучасній етиці.
26. Передумови виникнення моралі. Архаїчна моральність.
27. Громадянська мораль античної доби.
28. Моральнісні ідеали та норми доби Середньовіччя та епохи Відродження.
29. Християнська мораль та її місце в еволюційному розвитку людства.
30. Суспільні звичаї доби Нового часу. Протестантська мораль та індивідуалізація моральних уявлень.
31. Етос лицаря та етос буржуа.
32. Обрис моральнісного розвитку в добу Постмодерну.
33. Поняття та структура моралі: моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини.
34. Поняття, структура та рівні моральної свідомості.
35. Добро і зло як провідні поняття моральної свідомості.

36. Поняття моральної самосвідомості.
37. Сівість як центральний чинник моральної самосвідомості. Сівість і сором.
38. Свобода, відповідальність та обов'язок.
39. Сенс життя та щастя.
40. Любов та дружба.
41. Мораль і соціальна диференціація суспільства.
42. Етичні проблеми національних відносин.
43. Загальнолюдське в моралі. Ненасилля як категорична моральна заборона.
44. Моральні колізії сучасного суспільства.
45. Антиномії в моралі.
46. Поняття професійної етики та її різновиди.
47. Моральні передумови спілкування: повага, співчуття, толерантність.
48. Етика ділового спілкування в контексті професійної етики.
49. Професійна етика медика.
50. Поняття, передумови виникнення та специфіка прикладної етики.
51. Основні проблеми прикладної етики.
52. Біоетика як тип прикладної етики. Основні проблеми біоетики.
53. Кореляція норм прикладної й професійної етики з нормами загальнолюдської моралі.

Естетика

1. Специфіка естетичного освоєння людиною світу. Місце і роль естетики в житті людини і суспільства.
2. Змістовне поле та особливості естетики як науки. Основні функції естетики.
3. Естетика в структурі міжпредметних зв'язків.
4. О. Баумгартен і введення терміна «естетика».
5. Основні етапи розвитку естетичного знання.
6. Становлення перших естетичних уявлень. Космоцентричний характер естетики доби Античності.
7. Зв'язок етичного та естетичного знання у філософії Сократа.
8. Естетичні аспекти теорії ідей у філософії Платона.
9. Аристотель – систематизатор естетичного знання Античності.
10. «Мімесис», «калокагатія», «катарсис» у естетиці Аристотеля.
11. Теологічний характер естетики середньовіччя.
12. «Онтологія краси» Августина Блаженного.
13. Теорія прекрасного в естетиці Фоми Аквінського.
14. Теоретичні джерела Візантійської естетики.
15. Антропоцентричний характер естетики доби Відродження.
16. Основні естетичні ідеї Леонардо да Вінчі.
17. Творчий доробок Дюрера в теорії естетики.
18. Естетичні аспекти соціальної теорії в утопіях доби Ренесансу.

19. Своєрідність естетики бароко: розуміння краси та сутності мистецтва.
20. Теоретичні проблеми естетики класицизму.
21. Естетичні проблеми Просвітництва.
22. Естетика в духовному житті України XVIII – XIX ст.
23. Естетичні погляди І. Канта.
24. Поняття абсолюта в естетичній системі Г. Шеллінга.
25. Історичний характер мистецтва у естетиці Г. Гегеля.
26. Естетичні категорії і практика людського буття. Естетичне виховання.
27. Поняття «калокагатія»: співвідношення між етичним та естетичним.
28. Метакатегоріальний статус поняття «естетичне».
29. Зміст і функціональне навантаження категорій «прекрасне» і «потворне».
30. Зміст і функціональне навантаження категорій «трагічне» і «комічне».
31. Зміст і функціональне навантаження категорій «досконале» і «гармонія».
32. Категорії «гармонія» і «міра» як духовні моделі естетичної практики.
33. Особливості естетичної свідомості. Естетична свідомість і художня практика.
34. Естетичний смак як єдність об'єктивного і суб'єктивного у сприйнятті.
35. Естетичне чуття як складний синтез зовнішніх і внутрішніх чуттів.
36. Феномен естетичного ідеалу.
37. Естетична теорія: закономірності становлення.
38. Естетичний потенціал інтуїції та проблеми художньої творчості.
39. Генезис мистецтва і формування його видової структури.
40. Мистецтво як результат і процес естетичної діяльності.
41. Естетичні проблеми сучасності.
42. Полікатегоріальність сучасної естетичної науки.
43. Шляхи формування естетичної культури.
44. Твір мистецтва як художнє ціле.
45. Природа і сутність художнього образу.
46. Особливості художньої обдарованості (проблема таланту).
47. Діалектика форми та змісту в мистецтві.
48. Естетика та медична освіта.
49. Особливості сприйняття світу в мистецтві та медицині.
50. Медичне втілення естетичної творчості: пластична хірургія та естетична стоматологія.
51. Історія союзу медицини і мистецтва.
52. Мистецтвотерапія: сутність, особливості застосування.
53. Медицина як мистецтво та медицина в мистецтві.

ПЕРШОДЖЕРЕЛА

1. Адорно Т. Теорія естетики. К.: Основи, 2002. 518 с.
2. Арендт Х. Банальність зла. Суд над Айхманом в Єрусалимі. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2013. 367 с.
3. Аріелі Ден. Чесно про (не)чесність. Львів: Видавництво Старого Лева, 2019. 288 с.
4. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогр., коментарі В. Ставнюк. К. : Аквілон- Плюс, 2002. 480 с.
5. Бадью Ален. Етика: нарис про розуміння зла. К.: Клубук, 2019. 192 с.
6. Бауман З. Етика постмодерну / пер. з англ. Р. Зимовець, О. Юдін, Д. Король. К. : Port- Royal, 2006. 329 с.
7. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. 280 с.
8. Браун Полін. Естетичний інтелект: як його розвинути й використовувати в бізнесі і житті. К. : Фабула, 2022. 272 с.
9. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О. Погорілого. К. : Наш Формат, 2018. 215 с.
10. Декомб В. Клопоти з ідентичністю. К.: Стилос, 2015. 281 с.
11. Інгарден Р. Художні цінності та естетичні цінності // Філософська думка. 2005. № 6. С. 65-87.
12. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. К.: Лібра, 2001. 400 с.
13. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі. / пер. з німецької Анатолій Онишко. Львів: Літопис, 2002. 320 с.
14. Ніцше Ф. Повне зібрання творів / Ф. Ніцше ; ред. укр. вид. О. Фешовець. Л. : Астролябія, 2004. Т. 1 : Народжені трагедії. Невчасні міркування I-IV. Твори спадку 1870-1873. 770 с.
15. Онфре М. Сила життя. Гедоністичний маніфест. К.: Ніка-Центр, 2016. 192 с.
16. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори / Перекл. з іспанської В.Буггардта, В.Сахна, О.Товстенко. К.: Основи, 1994. 420 с.
17. Пінкер Стівен. Добрі янголи людської природи. Чому в світі панувало насильство і чи стало його менше? К.: Наш формат, 2022. 864 с.
18. Ролз Дж. Теорія справедливості / Д. Ролз ; пер. О. Мокровольський. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
19. Свендсен Ларс Фр. Г. Філософія свободи. Л.: Вид-во Анетти Антоненко; К.: Ніка-Центр, 2016. 335 с.
20. Северино Е. Сутність нігілізму. К.: Темпора, 2020. 688 с.
21. Снайдер Т. Шлях до несвободи: Росія, Європа, Америка / перекл. з англ. Г.Герасим. Л.: Човен, 2020. 392 с.
22. Тейлор Ч. Етика автентичності. К.: Дух і Літера, 2002. 128 с.
23. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків, 2016. 160 с.
24. Фромм Е. Втеча від свободи. Х.: КСД, 2019. 288с.

25. Фромм Е. Мистецтво любові / пер. з англ. В. І. Кучменко. Харків: «КСД», 2017. 192 с.
26. Шивельбуш В. Речі і люди: Есей про споживання. К.: Ніка-Центр; Л.: Видавництво Анетти Антоненко, 2018. 192 с.

Навчальне видання

**Утюж Ірина Геннадіївна
Денисенко Вікторія Володимирівна**

ЕТИКА ТА ЕСТЕТИКА

Навчальний посібник для семінарських занять та самостійної роботи
студентів фармацевтичних факультетів